

1111 АКАДЕМИЯ ИМЛИИ ИЛМХОИ ТОЧИКИСТОН
ИНСТИГУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ХУҚУҚИБА
НОМИ А.М. БАҲОВАДДИНОВ

Бо хуқуқи дастнавис

ТДУ-340.1 (091)-321.01
ТКБ-67.3+67.99 (20)
А-51

АЛИНАЗАРОВА КИФОЯТ ФУЛОМНАЗАРОВНА

ТАШАККУЛВА РУШДИ НИҲОДХОИ АМАЛИСОЗАНДАИ АДОЛАТИ
СУДӢ ДАРТОЧИКИСТОН: ТАҲҚИҚОТИ ТАҶРИХӢ - ХУҚУҚӢ ДАР
МИСОЛИ БАДАХШОН

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои хуқуқшиносӣ аз
рӯйи ихтисоси 5.5.1. Назария ва таърихи хуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи хуқуқ ва давлат

ДУШАНБЕ - 2026

Диссертатсия дар шульбаи таърихи давлат ва ҳуқуки Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуки ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ:

Буризода Эмомалӣ Бозор – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири шульбаи таърихи давлат ва ҳуқуки Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуки ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Мукарризиони расмӣ:

Мирализода Исфандиёр Қарахон – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуки инсон ва ҳуқуқшиносии мукоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Обидов Дишод Солиҷонович – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва тарихи давлат ва ҳуқуки факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон,

Муассисаи пешӯбар:

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ш. Душанбе)

Ҳимояи диссертатсия санаи 24 апрели соли 2026, соати 10:00 дар ҷаласаи Шурои диссертационии 6DKOA-090-и назди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон баргузор мегардад. Сурога: 735700, Ҷумхурии Тоҷикистон, ш. Хӯҷанд, микронаҳияи 17, хонаи 1, бинои таълимии №5, E-mail: dstsubp@mail.ru раками телефони котиби илмӣ: (+992) 921115990.

Бо диссертатсия дар Китобхонаи илмии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон ва тавасути сомонаи <http://www.tsulbp.tj> шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «_____» соли 2026 тавзъеъ шудааст.

Котиби илмии шурои диссертационӣ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Колирзода М. А.

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқот. Асосгузори сулху ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон як нуктаи муҳимро мунтазам қайд мекунанд, ки «ба фарҳанги гузаштагон рӯй овардан набояд ба инкор кардани арзишҳои умунибашарӣ, ғурури ночо, кундфаҳмӣ, муқобилгузории фарҳангҳо, анъанаҳои дигар миллату қавмҳо, аз ҷумла муқобилгузории фарҳанги то исломӣ бо фарҳанги исломии ҳалқи мо боис гардад» [1,с.172]. Ин ва дигар таъқидҳои Пешвои миллат ҳамчун заминai устувори рӯ овардан ба фарҳанги миллӣ, маҳсусан фарҳанги ҳуқуқии миллати тоҷик хизмат намуда, дар баробари рушди самту соҳаҳои муосири илм, омӯзиши саҳифаҳои дураҳшони таърихи давлатдорӣ ва ҳуқуқи ниёгонро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, таҳлилу баррасии ниҳодҳо ва масоили вобаста ба амалисозии адолати судӣ яке аз масоили мубрами таҳқиқоти илми ватанӣ ба шумор меравад.

Таҳқиқи таърихи фаъолияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ аз давраи қадим то замони муосир масъалаи муҳими илмӣ маҳсуб ёфта, мубрамияти он аз фаъолияти рӯзмарраи ниҳодҳои судӣ ва нақши онҳо дар низоми ҳокимияти давлатӣ, ҳаёти инсон ва ҷомеа бармеояд. Омӯзиши масоили вобаста ба амалисозии адолати судӣ ва маҳсусан ниҳодҳои амалисозандай он на танҳо барои доностани таъриҳ, балки беҳтар намудани шароити фаъолияти ин ниҳодҳо, ташаккулу таҳқими мақоми ҳуқуқии онҳо, рушди соҳтори ниҳодҳои мазкур ва қонунгузории амалкунанда бағоят муҳим арзёбӣ мегардад.

Фаъолияти судҳои Тоҷикистон дар гузашта ва имрӯз дар амалисозии адолати судӣ на танҳо ҳусусияти функционалии ниҳодҳои мазкурро инъикос мекунад, балки ҷанбаҳои мақоми ҳуқуқӣ, салоҳияти маҳсуси онҳоро ҳамчун субъекти асосии амалисозандай адолати судӣ ошкор менамояд. Аз ҷониби дигар, вазъи ҳуқуқии ниҳодҳои судиро оид ба таъмини адолати судӣ таҳлил намуда, имрӯз нақши мақомоти мазкурро дар таъмину ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд бояд баррасӣ кард. Дар умум, баррасии масоили вобаста ба инъикоси таърихии фаъолияти мақомоти судӣ,

ниҳодҳо ва зинаҳои гуногуни соҳтори судҳо барои рушди ниҳодҳои давлатдорӣ хизмат намуда, яке аз шоҳаҳои мустақили ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи масоили таърихи ниҳодҳои татбиқи адолати судӣ, мурофиаи мубоҳисавӣ, баробарҳуқуқии тарафҳо дар мурофиа бешӯбҳа мавзуи мубрами илмӣ буда, ҷанбаҳои таърихии фаъолияти судро дар ин самти илм ошкор менамояд.

Боиси қайд аст, ки оид ба фаъолияти адолати судӣ дар осори таърихиву ҳуқуқӣ, осори гузаштагони мо ва муҳаққиқони мусир андешаҳои судманд ва баҳодиҳҳои объективона сурат гирифта, оид ба такмили онҳо пешниҳоду тавсияҳо дода шудаанд. Аз ин хотир андешаҳои муҳаққиқон дар мавзуи ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон ва маҳсусияти фаъолияти онҳо қисми муҳими таҳқиқоти ниҳодҳои адолати судӣ ва низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил дода, аз ҷониби дигар, таҳқиқоти мо ташаккул ва рушди фаъолияти судҳоро дар таҷрибаи амалии ниҳодҳои судии ҷумҳурӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Ҳусусияти масъалагузории мавзуи мазкур дар он аст, ки омӯзиши фаъолияти ниҳодҳои судии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни таъриҳӣ ва низомҳои гуногуни судиро дар бар гирифта, ҳар яке моҳият, соҳтор ва усулҳои фаъолияти хоси ҳудро дошта, аз ҷумла таҳлили фаъолияти судҳои қозӣ ниҳодҳои ҷамъиятии баррасии баҳсҳо, судҳои ҳалқӣ (солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ), судҳои давраи Шуравӣ ва давраи Истиқлолият дар оянда метавонад барои ташаккулу такомули минбаъдаи фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмати арзанда намояд.

Мубрамияти мавзуъ маҳсусан ба доираи мавриди омӯзиши таърихи адолати судии Бадаҳшон низ алоқамандӣ дошта, таҳлилҳо баёнгари он мебошанд, ки як қатор маҳсусият на танҳо ба ниҳодҳои судӣ, балки ба фаъолияти амалии онҳо, инчунин, иштирокчиёни мурофиаи судӣ низ дар ин минтақа хос будааст. Ошкор намудани баъзе ҳусусияти ташкилӣ, амалияи судӣ, инчунин, ҳолати иҷроиши қарорҳои судӣ – робитаи байни назария ва амалии қабули санадҳои судиро инъикос мекунад. Ошкор соҳтани ин маҳсусият метавонад барои беҳтар намудани фаъолияти мақомоти судӣ, муқаррар ва мустаҳкам

кардани салоҳияти онҳо дар давраҳои гуногуни рушди таърихӣ, баҳисобигрии таҷрибаи онҳо дар ташкили давлатдорӣ ва ҷомеаи ягонаи маданий дар Тоҷикистони соҳибистиклол, таҳқими ваҳдату ягонагии ҳалқу ниҳодҳои давлатӣ мусоидат намояд.

Ҳангоми пайдо намудани шиносой бо вазъи амалисозии адолати судӣ дар минтақаҳои дурдасти Бадаҳшони тошуравӣ, ошкор гардид, ки дар муқоиса бо дигар минтақаҳои Аморати Бухоро меъёрҳои динӣ - ахлоқӣ нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ таъсири бештар дошта, онҳо яке аз сарчашмаҳои асосии мурофиавӣ маҳсуб мешуданд. Омӯзиши равандҳои рушди ин муносибатҳо, ошкор намудани таносуби байни мақоми судӣ ва ниҳодҳои дигари ҷамъиятии машғул ба баррасии баҳсҳои гуногун, аз ҷумла баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа, омӯзиши дақиқи муносибатҳои байнҳамдигарии аъзоёни ҷомеа дар муносибатҳои мурофиавӣ масъаларо боз ҳам мубрам мегардонад.

Мавзуи мазкур ҳамчунин вобаста ба афзоиши нақши низоми судӣ дар давлатдории муосири тоҷикон мубрам гардидааст, зеро ҳокимияти судӣ шоҳаи мустақили ҳокимият буда, дар низоми ҳокимияти давлатии Тоҷикистон мақоми хосро ишғол мекунад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши таҷрибаи таърихии ташаккул ва рушди мақомоти амалисозандай адолати судӣ дар миқёси як минтақаи ҷумҳурӣ барои боз ҳам ғанӣ гардонидани илми ҳуқуқшиносии ватанӣ, назарияи он, методологияи соҳавӣ ва таърихи рушди ниҳодҳои адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми муайян ҳоҳад гузошт, зеро гуногуни таърихи рушди ниҳодҳо омӯзиши масъаларо ҷолиб гардонида, таҷрибаи гуногуни ҳалли масоили пешомадаро барои мо ошкор месозад, ки дар дурнамо истифодаи он метавонад мубрам гардад. Аз ҷониби дигар, ошкор гардидани камбудиҳои соҳа дар таърихи рушд ва то имрӯз барои ислоҳ намудани вазъи он, бартараф кардан ва ё имкони истифодаи ҳусусиятҳои минтақавӣ дар фаъолияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ хизмат намуда, барои ба роҳ мондани фаъолияти босамари онҳо роҳ мекушояд.

Бинобар ин зарур аст, ки моҳияти илмӣ-амалии низоми судӣ дар шароити ҷомеаи тошуравӣ мавриди таҳлил қарор дода

шавад. Вобаста ба ин муайянсозии шакл, усул ва услубҳои фаъолияти судҳо дар марҳилаҳои гуногуни давлатдории тоҷикон аҳамияти муҳими назариявӣ – таърихӣ дошта, таҳлили муқоисавии ду низоми таъмини адолати судӣ: судҳои тошуравии ҳудуди Тоҷикистон ва давраи солҳои аввали давлатдории Шуравӣ, гузариш аз низоми суди қозӣ ба низоми нави суди шуравиро тақозо менамояд. Зарур аст, ки фаъолияти дигар ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Бадаҳшон таҳлил шуда, давраҳо ва самти фаъолият ва фарқияти кори ҳуқуқии онҳо аз қозиён мушахҳас карда шавад.

Таҳқиқи мавзуъ на танҳо рушди суд дар марҳилаҳои гуногуни таърихи Тоҷикистон, балки мақомоти судӣ дар робита бо дигар мақомоти давлатиро бояд фаро гирад, ки ин тарзи омӯзиш барои баҳои объективӣ додан ба мавқеи мақомоти судии минтақаи Бадаҳшон имконият фароҳам меорад.

Дар илми ҳуқуқи ватанӣ ҷанбаҳои таърихӣ – ҳуқуқии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон, баҳусус махсусиятҳои минтақавии ин ниҳод ҳануз ба таври мукаммал мавриди таҳқиқи илмӣ қарор нагирифтааст, ки ин омил асоси интиҳоби мавзуи мазкур ва далели аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ доштани он барои илми ҳуқуқи муосири ватанӣ мебошад.

Таҳқиқи мавзуи зикргардида доктринаи назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлатро ба таври назаррас ғанӣ намуда, холигиро дар омӯзиши таъриху усулҳои фаъолияти ниҳодҳои судии Тоҷикистон дар ҳудуди Бадаҳшон ва дар маҷмуъ дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ пурра менамояд.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ: Масоили вобаста ба ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон ба таври умумӣ аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик академик Ф.Т. Тоҳиров, Э.Б. Буризода, Ф.М. Абдулхонов, А. Муродов, Ш.Розиқов, Р.С. Одиназода, Н.Д. Мирзозода, Х.М. Мирзамонзода ва дигарон, мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтаанд.

Оид ба фаъолияти ниҳодҳои судии минтақаи Бадаҳшони Тоҷикистон танҳо баъзе иттилооти маҳдуд дар таҳқиқоти

соҳавии илмии муҳаққиқон ва дар сарчашмаҳои илмӣ –оммавӣ дарҷ ёфтааст.

Аввалин маълумот доир ба ниҳодҳои судии Бадаҳшони Тоҷикистон дар сарчашмаҳои мавҷуда ба асри XIX тааллук доранд. Аз ҷумла, дар китоби муаллифон Мирзо Санғмуҳаммади Бадаҳшӣ ва Мирзо Фазлалибеки Сурҳафсар бо унвони “Таърихи Бадаҳшон” оид ба тартиби идоракунии Бадаҳшон дар давраи асрҳои XVII-XIX маълумоти арзишманде оварда, фаъолияти шоҳигарииҳои Бадаҳшон, фаъолияти қозиҳоро дар доираи низоми адолати иҷтимоӣ баррасӣ менамоянд [12,с.105]. Мирзо Санғмуҳаммади Бадаҳшӣ дар дарбори ҳокими Бадаҳшон Муҳаммадшоҳ ибни Мир Султоншоҳ вазифаи мурзиро ба уҳда дошта, воқеаҳои таъриҳӣ ва давлатиро бо назм баён намудааст. Муқаддимаи муфассал ва тавзехоти арзишмандро ба тарҷумаи китоби «Таърихи Бадаҳшон»-и шарқшиноси рус А.Н Болдирев навиштааст [4,с.180]. Инчунин аз манбаҳои давраи асри XIX китоби «Қатаган ва Бадаҳшон»-и Бурҳониддини Кушкакиро бояд ёдрас шуд, ки нусхай он дар Бойгонии таърихии ВМҚБ қарор дорад [5]. Ҳамчунин воқеаҳои давраи асри XVII-XIX дар асари Шоҳфитур Муҳаббатшоҳзода ва Охон Сулаймон бо номи “Таърихи Бадаҳшон” баррасӣ гардидаанд. Дар ин китоб муаллифон соҳти давлатдорӣ ва амали қонунро дар се давра: 1) дар давраи сарпарастии аморати Бухоро аз тарафи Россия дар ҳудуди минтақаи Бадаҳшон ва давраи ҳокимияти Шуравӣ дар Бадаҳшони Тоҷикистон таҳлил намудаанд[23, с.65] ; 2) дар давраи охири асри XIX, ки таҳқиқоти олимон ва сайёҳони рус ба сарзамини Бадаҳшон оғоз гардида, дар натиҷаи он оид ба соҳти ҳуқуқии минтақа иттилооти зиёд аз ҷониби олимони рус рӯйи кор омаданд [7,с.30]. Асарҳои зикршуда барои таҳқиқоти мазкур аҳаммияти муҳими илмӣ-таъриҳӣ доранд.

Иттилоот оид ба фаъолияти ниҳоди қозӣ ва салоҳияти ў, низоми маҳкама ва ҷазодихӣ дар китобҳои муҳаққиқи машҳури таърихи ҳалқи тоҷик А.А. Семёнов [28,с.14] ва дигар олимони рус ҷамъоварӣ шудааст, ки бевосита барои таҳқиқоти мазкур аҳаммияти методологӣ доранд. Оид ба вазифаҳои Қозикалон, мақоми ҳуқуқии ў, мансубияти авлодию хонаводагии

қозикалонҳо, фаъолияти қозиҳо дар ҳамкорӣ бо мир, амлодор, қушбегӣ, ақсақол ва муфтӣ, пораҳӯрии ин мансабдорон, шаклҳои ҷазо, таъини муфтиҳо ва вазифаҳои онҳо мардумшиноси маъруфи Шуравӣ Н.А. Кисляков дар асарааш маълумоти пурарзиши илмӣ додааст [27,с.15]. Тачрибаи ҳаёти динӣ-хукуқии мардуми Помирро дар мисоли мардуми водии Ҳуф муҳаққиқ М.С. Андреев дар асарашон “Тоҷикони водии Ҳуф” (“Таджики долины Ҳуф”) ба таври муфассал омӯхтааст [3,с.53]. Фаъолияти пирон ва рӯҳониён дар самти таъмини тартиботи хукуқӣ дар монографияи Ҳочибеков Э. дар шакли генеалогия ва таърихи институти пирҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст [22,с.25].

Омӯзиши мавзуи қонунгузории давраи тошуравии Қӯҳистони Помир дар доираи таърихи низоми судии Тоҷикистон дар асарҳои хукуқшиносон, академик Ф.Т. Тоҳиров [29,с.161] хукуқи тоисломӣ ва давраи Зардушт, ки боқимондаи он то ба имрӯз дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон мушоҳида мегардад, дар асарҳои илмии Э.Б. Буризода [6,с.188] ва А. F. Холиқзода [21, с.151] мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шудааст.

Фаъолияти низоми судӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони Шуравӣ аз тарафи олимони шинохтаи ватанӣ дар соҳаи ҳукуқшиносӣ Г.С. Азизқулова [2,с.96], З.М. Ализода [25,с. 21-28], У. А. Азиззода [31,с.22], И.Х. Бобоҷонзода [32], Ч.М. Зоир [10], А.М. Диноршоҳ [9], С.И. Иброҳимов [26,с.55], З.Ҳ. Исқандаров [11,с.136], М.А.Махмудзода [13], К.Д. Митюкова [14,с.135], А.Р. Неъматов [33], Ҳ.Ғ. Мирзамонзода [8], С.А. Раҷабов [17,с.110], Ф.Т. Тоҳиров [36], Р.Ш. Шарофзода [29,с.32-38], А.Ф. Холиқзода [20], Б.А. Сафарзода [35,с.22], И.Д. Сафаров [30,с.1-13], Н.Р.Шодиев [37], Ш.Разиков[18], Р.С. Одиназода [16,с.22], М.Н. Обидова [34] ва дигар олимон омӯхта шудаанд.

Осори олимони Руссия, маҳсусан М.Н. Марченко мавриди зикр аст, ки сарчашмаҳои ҳукуқи судиро дар мактабҳои муҳталифи ҳукуқӣ таҳлил намуда, адолати судиро аз нуқтаи назари судҳои замони муосир ба муҳокима мегузорад [15,с. 268]. Аз тарафи В.Г. Ярославсев ниҳоди судӣ дар доираи алоқамандии он бо дин, фалсафа ва назарияи ҳукуқ таҳлил

шудааст. Мавсүф фаъолияти ҳуқуқэчодкунии судҳоро мухим шумурда, судяро ҳамчун «эчодкор» муаррифӣ меқунад, ки чунин раванд судяро бо ниҳоди қонунбарор баробар меқунад [24].

Новобаста ба таҳқиқоти зиёди илмӣ дар масоили умумии амалисозииadolати судӣ, ин таҳқиқот хусусиятҳои минтақавии ниҳодҳои судӣ дар давраҳои таърихӣ ва амалияи судӣ, баҳусус, дар минтақаи Бадаҳшонро фаро нағирифтаанд.

Робитай таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯъҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур дар доираи таҳқиқи ташаккул ва рушди низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар масири корҳои илмӣ ва таҳлилҳои ҳуқуқӣ ба роҳ монда шуда, як қисми мухими барномаҳои илмии Шӯбайи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёsatшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистонро дар мавзуи “Суннатҳои давлатдорӣ ва ҳуқуқии ҳалқи тоҷик: таърих ва имрӯз (солҳои 2008-2012)”, «Фарҳанги ҳуқуқии ниёғон ва нақши он дар ташаккули ҳуқуқ ва давлатдории мусоири тоҷикон» (барои солҳои 2023– 2027 ташкил медиҳад. Таҳқиқот инчунин дар заминаи мавзуи илмии таҳқиқотии шӯба таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи таҳқиқоти илмии мазкур омӯзишу таҳлили масоили таърихӣ-ҳуқуқии таъсисёбӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозанди адолати судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ, шурӯвӣ ва пасошуравӣ (дар мисоли Бадаҳшон), муайян намудани хусусияти амали ниҳодҳои судӣ дар маҳалҳо, инчунин, таҳияи пешниҳоду тавсияҳо оид ба такмили қонунгузорӣ ва фаъолияти амалии судҳо дар замони мусоир мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои амали намудани мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерин гузошта шуданд:

- муайян намудани мағҳуми адолати судӣ, аз ҷумла бо назардошти ниҳодҳои баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар таърихи миллати тоҷик;

- даврабандӣ намудани таърихи таъсисёбӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон ва аз ҷумла ҳудуди Бадаҳшон;
- таҳлили фаъолияти судҳо дар марҳилаҳои гуногуни рушди давлатдории тоҷикон;
- ошкор намудани ҷанба ва ҳусусиятҳои хоси амали ниҳодҳои адолати судӣ дар ҳудуди Бадаҳшон, мақоми мансабдороне, ки ба баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ машғул буданд;
- таҳқики фаъолияти қозӣ ва ниҳодҳои дигари баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Бадаҳшон;
- таҳлили низоми судии давраи шуравӣ ва марҳилаи истиқлолияти ҶТ;
- таҳия намудани пешниҳоду тавсияҳо барои тарғиби омӯзиши таърихи суд, ташаккули қонунгузорӣ ва таҳқими амалияи судӣ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертациониро муносибатҳои ҷамъиятии вобаста ба ташкилу фаъолияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ, маҳсусият ва мазмуни онҳо ташкил медиҳад.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқоти диссертационӣ фаъолияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ ва баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Бадаҳшон, ҳусусиятҳои танзими меъёрии фаъолияти онҳо, таъсиси судҳои тошуравӣ, шӯравӣ ва марҳилаи Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертационии мазкур омӯзиши рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судиро дар Тоҷикистон дар асоси қонунгузории навини Тоҷикистон дар бар гирифта аз марҳилаҳои тасдик, омоданамоии диссертатсия, мухокимаи он дар шӯъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёsatшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иборат мебошад. Давраи таҳқиқоти диссертационӣ фарогири солҳои 2012-2025 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори илмии олимон – ҳуқуқшиносони ватанӣ: Г.С. Азизқулова, З.А. Азиззода, Э.Б. Буризода, И.Ҳ. Бобоҷонзода,

Х.М. Мирзамонзода, Ч.М. Зоир, С.И. Иброҳимов, М.А. Маҳмудзода, Р.С. Одиназода, М. Д. Обидов, Ш. Розиков, Б.А. Сафарзода, Ф.Т. Тоҳиров, Р.Ш. Шарофзода, И.Р. Шодизода, С.А. Шоназаров, Н.Д. Мирзозода, А.Г. Холиқзода, З.М. Ярашев, Ф.М. Абдулхонов ва дигарон инчунин асарҳои назариячиёни ҳуқуки рус В.П. Нажимов, В.И. Дал, О.В. Левченко, Б.Н. Топорин, А.В. Долгушин, И.Л. Петрухин, З.С. Лусегенова, Е.В. Рябцева, В.М. Борзов, В.Ю. Мельников, Л.В. Винницкий, О.А. Мядзелетс ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсиониро усулҳои умумиилмӣ (диалектикӣ, соҳторӣ-функционалӣ ва зоҳирӣ-мантиқӣ) ва маҳсус (ҳуқуқӣ – муқоисавӣ ва ҳуқуқӣ-догматикӣ) ташкил мекунанд.

Усули диалектикӣ имкон дод, то рушди амалисозандай ниҳодҳои адолати судӣ дар матни шаклҳои гуногуни фахмиши ҳуқуқӣ баррасӣ гардида, фарқияти онҳо аз ниҳодҳои дигари судӣ нишон дода шуда, унсурҳои ҳуқуқӣ ва гайриҳуқуқӣ дар мундариҷаи амалисозандай адолати судӣ ошкор карда шаванд ва фахмиши назарӣ ва татбиқи амалии онҳо муқоиса гардида, тамоюли умумӣ дар раванди амалисозии ниҳодҳои судӣ муайян карда шаванд.

Усули соҳтори-функционалӣ ҳангоми ташкили низоми ниҳодҳои судӣ ва асосноксозии нақши ҳар кадоми онҳо истифода гардид.

Усули зоҳирӣ-мантиқӣ ҳангоми таҳлили равишҳои гуногун дар дарки ниҳоди амалисозии адолати судӣ ба кор бурда шуд.

Усули муқоисавӣ дар ошкор соҳтани вижагиҳои амалисозии адолати судӣ дар муносабатҳое, ки аз ҷониби соҳаҳои гуногуни қонунгузорӣ ба танзим дароварда мешаванд, истифода гардид.

Усулҳои ҳуқуқӣ-догматикӣ дар раванди омӯзиши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз нуктаи назари ифодаёбии ниҳодҳои судӣ ва бо далелҳои исботшуда дар онҳо мавриди истифода қарор гирифт.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузории амалқунанда, Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёри ҳуқуқии амалқунанда ва таъриҳӣ, аз ҷумла

одату анъанаҳои маҳал дар Бадаҳшон, маводи бойгонӣ, парвандаҳо ва қарору ҳукми судяҳои давраи таҳқиқ (1880-1991), ҳисботи судҳо оид ба фаъолият (1926-1991), инчунин қонунгузории дигар давлатҳо ва таҷрибаи судӣ заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро ташкил доданд.

Навғонии илмии таҳқиқот: Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ нахустин маротиба моҳият ва хусусиятҳои таъриҳӣ – ҳуқуқии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар минтақаи Бадаҳшони Тоҷикистон ошкор шуда, он ҳамчун ниҳоди анъанавии адолати судӣ дар давраҳои таъриҳӣ бо амалияни ба ҳуд хос дар баррасии баҳсҳои судӣ муайян гардидааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти мазкур таърихи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди Бадаҳшон инъикоси пурраи ҳудро пайдо намуда, вобаста ба хусусиятҳои хоси ҳар як давра ҳулосаҳои асосноки илмӣ пешниҳод шудааст. Бо такя ба манбаҳои таъриҳӣ ва ҳучҷатҳои бойгонӣ, аввалин маротиба қушиши таҳлилу мураттабсозии таъриҳи мукаммали фаъолияти судҳо дар Бадаҳшон анҷом дода шуда, таъриҳи рушди ниҳодҳои судӣ дар ин минтақаи Тоҷикистон даврабандӣ гардидааст. Дар таҳқиқот маҳсусияти амали ниҳодҳо ва сарҷашмаҳои ҳуқуқи одатӣ, ҳуқуқи исломӣ, ҳуқуқи Шӯравӣ ва мусоир, инчунин таносуби байниҳамдигарии онҳо дар мисоли амали онҳо дар Бадаҳшон ошкор карда шудааст.

Ҳулосаҳо ва пешниҳоди дар таҳқиқот дарҷёфта, метавонанд барои такмили минбаъдаи доктринаи назарияи давлат ва ҳуқуқ дар омӯзиши ниҳодҳои судии анъанавии Тоҷикистон, рушди ҳуқуқ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи адолати судӣ мусоидат намоянд.

Нуктаҳои ба ҳимояи пешниҳодшаванд.

Навғониҳои илмии таҳқиқот бо нуктаҳои илмии зерин барои ҳимояи пешниҳод карда мешаванд:

1. Муайян карда шуд, ки дар минтақаи Бадаҳшони тошуравӣ, ниҳодҳои баррасии баҳсҳои судӣ аз ниҳодҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ, динӣ, ҳарбӣ-мустамликавӣ иборат буда, ба сифати сарҷашмаи ҳуқуқи мурофиавии ин ниҳодҳо - меъёрҳои одатҳои маҳалӣ, анъанаҳо, дар мавридҳои зарурӣ - меъёрҳои ҳуқуқи ислом, қонунгузории Русия мавриди истифода буданд.

Тахлили таносуб ва тазодҳои мавҷудаи амалисозииadolati судӣ аз ҷониби қозӣ, дастаи ҳарбии Русия, маъмурияти амири Бухоро дар Бадаҳшон нишон дод, ки мақомоти ҳарбии Русия дар Бадаҳшон ба салоҳияти амалисозииadolati судӣ аз ҷониби судия давлатӣ даҳолат намуда, мустақилона баҳсҳои хуқуқиро баррасӣ менамуд.

Ошкор карда шуд, ки дар давраи тошуравӣ дар низомиadolati судӣ, мақоми аз ҳама бонуфузро ниҳодҳои қозӣ, руҳониёни маҳаллӣ (пир, ҳалифа), сардори дастаи ҳарбии Русия дар Ҳорӯғ ташкил медоданд, ки дар ҳалли баҳсу низоҳои гуногун иштирок мекарданд. Бо устувор гаштани ҳокимияти Аморати Бухоро дар ҳудуди Кӯҳистони Бадаҳшон баррасии баҳсҳои хуқуқиро асосан қозиҳо, ки аз ҷониби Амири Бухоро ба вазифа тайин мешуданд, амалӣ мекарданд.

Аз натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадаҳшон дефинитсияҳои “амалисозииadolati судӣ” ва “adolati судӣ” таҳия карда шудаанд, ки ба назари мо барои такмили дастгоҳи мағҳумии институтиadolati судӣ муносибанд: **“Амалисозииadolati судӣ** - раванди хуқуқие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ, марҳилаҳои шикоятиву назоратиро дар бар гирифта, моҳиятан аз ҳимоя ва барқарорсозии хуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад”; **“adolati судӣ** – фаъолияти ба муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои хуқуқӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баъзе мавриҷҳо ашҳоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони мұйтабар аст, ки донандаи меъёрҳои хуқуқ, қонунгузорӣ, анъана ва одатҳои хуқуқии маҳал мебошанд”.

2. Чунин даврабандии рушди низомиadolati судӣ ва ниҳодҳои он дар ҳудуди Бадаҳшон пешниҳод мегардад:

1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Эъломияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба хуқуқи инсон шакли зоҳирии маҷмӯй ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳаминadolati судӣ низ такмил ёфта дорои принсипҳои муайяни хуқуқӣ гардид;

2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои судии ориёй-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва Ҳурросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳучуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт ва дар ин давра адолати судӣ аз руи арзишҳои авастой амалий мешуд, ки бевосита дар ҳучҷатҳои қалъаи Муг ва қонунҳои Деваштич низ инъикос ёфта буд;

3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ;

4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш.

5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва фаъолият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ;

6) марҳалаи амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиқлол аз соли 1991 то имрӯз.

Ниҳодҳои баррасикунандай баҳсҳои ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои номбаршуда аз ҳамдигар фарқ дошта, маҳсусияти ба худ хосро доштанд. Як қатор маҳсусиятҳо дар фаъолияти мақомоти адолати судӣ дар ҳудуди Бадаҳшон мушоҳида мешуд. Дар марҳилаи дуюм ва сеюм – марҳилаи суди қозӣ дар Бадаҳшон асосан суди анъанавӣ – суди пиру ҳалифаҳо амал мекард. Маҳсусияти дигар, дар марҳилаи гузариши тошуравӣ, яке аз муҳимтарин субъектҳое, ки ахолӣ барои баррасии баҳсҳои судӣ ба он муроҷиат менамуданд, ин намояндагони артиши Русия дар Бадаҳшон (сардорони дастаҳои ҳарбӣ) буданд.

3. Таъсиси давлати Шуравӣ ва барпо шудани Ҷумҳурии мухтори шуравию сотсиалистии Тоҷикистон, минбаъд ҳамчун ҷумҳурии мустақил эътироф шудани он низоми нави сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва ниҳодҳои нави адолати судиро ба вучуд овард. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандай фаъолияти ниҳодҳои нави судӣ декретҳо оид ба суд ва як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқии Ҳокимияти нави шуравӣ гардиданд. Дар ин марҳила то солҳои 1928-1929 қисман судҳои қозӣ баррасии баъзе аз намуди баҳсҳоро давом медоданд, ки сабаби он дертар дастрас шудани санадҳои ҳокимиияти Шуравӣ ба ин минтақа буд ва танҳо соли 1929 дар ҳудуди Тоҷикистон ва вилоят судҳои қозигӣ барҳам дода шуда, суди шуравӣ ниҳоди ягонаи адолати судӣ дар ҳудуди вилоят гардид. Ба ин марҳилаи рушд ташкили суди нав (бо роҳи тайёр кардани

кадрҳо, қушодани курсҳои таълимӣ дар судҳо, бо ивази алифбо, таълими алифбои нав, омӯзиши хусусиёти маҳал ва ҷиноятаҳои дар Бадаҳшон), ислоҳоти судӣ (ислоҳоти зинаҳои марказӣ – судҳои умумииттифоқӣ, Суди олии Тоҷикистон ва мақомоти маҳаллии суди кишвар), ҳамкории мақомоти ҳизбӣ-мақомоти давлатӣ ва мақомоти судӣ дар такмил додани мақомоти судиро фаро мегирифт.

4. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон заминаи таҷдид ва ислоҳоти бузурги судӣ, аз ҷумла дар ҳудуди Тоҷикистони муосир ва ВМҚБ гардида, дар заминаи рушди ҷомеа ҷарӣ истроҳоти судӣ-хуқуқӣ гузаронида шуд. Дар натиҷаи барҳам ҳӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва воқеаҳои солҳои 90-ми асри XX боиси фалаҷ шудани низоми судии ҷумхӯрӣ, баҳусус тамоми соҳторҳои давлатии Вилоятини Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон гардид. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки камбуҷидву норасоиҳо дар фаъолияти мақомоти судии Бадаҳшон, ки имрӯз вуҷуд дорад, решай амиқи таъриҳӣ дошта, дар марҳилаи шуравии рушд низ суди Бадаҳшон дар ҳолати ташаккулу такмил қарор дошт. Танҳо дар даҳсолаи охир фаъолияти судҳо дар ВМҚБ ба таври мӯтадил ба роҳ монда мешавад. Таъсири манғии на танҳо воқеаҳои солҳои 90-ум, балки пештар аз он низ то имрӯз маҳсусан дар соҳаи ташкили кори суд, нарасидани судяҳои ботаҷриба, дар таъмини кафолату имкониятҳои фаъолияти судҳо эҳсос мегардад.

Омӯзиши ниҳодҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ маҳсусият ва қонунмандиҳои хоси рушди давлатдории тоҷиконро ошкор соҳта, барои баҳои воқеӣ додан ба таърихи ҳокимияти давлатӣ ва мавқеи он дар масоили муҳими ҷомеа шароит фароҳам меоварад. Аз ин лиҳоз, ба назари мо зарур аст, ки таърихи ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар кулли минтақаҳои кишвар ба таври комил ва бо фарогирии ҷанбаҳои гуногуни он мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор дода шавад.

Бо назардошти таҷрибаи ниҳодҳои судӣ дар Бадаҳшони Тоҷикистон дар марҳилаҳои то истиқлолияти давлатии Тоҷикистон зарурати эҳё ва таъсиси институти судҳои анъанавӣ дар Тоҷикистон ва ба салоҳияти онҳо voguzor намудани ҳалли

баъзе хуқуқвайронкуниҳо дар соҳаи хусусӣ ва оилавӣ, исбот карда мешавад. Дар робита ба ин, дар сатҳи қонунгузорӣ баррасӣ намудани масъалаи мазкур пешниҳод гардида, ба назари муаллиф институти судҳои анъанавӣ метавонад дар таъминиadolати судӣ саҳм гузошта, сарбории судҳо ва мушкилоти зиёди мавҷударо дар ҳалли баҳсҳо дар маҳалҳо бартараф намояд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назарии таҳқиқот дар он ифода мегардад, ки нуқтаҳои назариявӣ ва хулосаҳои баёнёфта як қатор фаслҳои назарияи умумии хуқуқ ва давлат, таърихи давлат ва хуқуки Тоҷикистонро рушд ва такмил медиҳанд, инчунин барои илмҳои соҳавии хуқуқшиносиӣ ва дигар илмҳои башарӣ низ метавонанд ҳамчун асоси методологӣ хидмат намоянд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки тавсияҳои дар таҳқиқот пешниҳодгардида метавонанд татбиқи амалии худро дар фаъолияти минбаъдаи судҳо пайдо намоянд. Таҳқиқоти мазкур ҳамчун маводи дарсӣ барои донишшуён дар соҳаи таърихи давлат ва хуқуки Тоҷикистон, Фаъолияти судӣ, барои таҳқиқоти минбаъда дар мавзуи таърихи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи муҳим барои ганӣ гардонидани донишҳои хуқуқӣ аз таърихи низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат мекунад. Хулосаҳои алоҳидай таҳқиқот дар роҳи пешгирии чинояткорӣ ва қонуншиканӣ ҳамчун маводи таълимии хуқуқӣ истифода шуда метавонанд. Хулоса ва нуқтаҳои илмӣ ҳамчун сарчашмаи мубодилаи афкор ва таҳлили муқоисавии таҷрибай судҳо, барои ташвиқ ва тарғиби фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити замони мусоир метавонад истифода шавад.

Дараҷаи эътиимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Хулоса ва натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар мақолаҳои мачаллаҳои тақризшавандай илмӣ нашр гардида, ҳамчунин дар маҷмӯаи конференсияҳои ҷумҳуриявию байналмилалӣ ба табъ расида, дар заминаи далелу фактҳои таърихӣ-хуқуқӣ, адабиёт ва сарчашмаҳои илмӣ таҳия ва асоснок карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Ташаккул ва рушди ниҳодҳои

амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон: таҳқиқоти таърихӣ-хукуқӣ дар мисоли Бадаҳшон” барои дарёftи дараҷаи илмии номзади илмҳои хукуқшиносӣ бо шиносномаи ихтиносии илмии 5.5.1. Назария ва таърихи хукуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи хукуқ ва давлат, ки бо қарори раёsatи Комиссияи олии атtestатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25-уми сентябрри соли 2025, таҳти №10 тасдиқ шудааст, мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар таҳқиқоти ў, аз ҷумла таҳқиқоти таърихӣ – хукуқӣ, нуктаҳои илмии пешниҳодшуда ва хулосаҳо дастоварди муаллифи диссертатсия буда, асосноккунӣ ва мубрамии худро дар мақолаҳои илмӣ, ҳисобот, маърузаҳои дар чорабиниҳои илмӣ ироащуда тасдиқи худро ёftаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шуъбаи таърихи давлат ва хукуки Институти фалсафа, сиёsatшиносӣ ва хукуки ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон муҳокима ва тасдиқ гардида, дастовардҳои илмии муаллиф вобаста ба мавзӯъ дар конференсияҳои байналмилаӣ ва ҷумҳурияйӣ ва дигар чорабиниҳои илмӣ ба табъ расидаанд, аз ҷумла:

А) байналмилаӣ :

– Конференсияи илмии амалии байналмилалии «Илми хукуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар мавзуи «Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ». ш. Душанбе, 29 апрели соли 2023;

– Конференсияи байналмилалии илмӣ – назарияйӣ «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» дар мавзуи «Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таъмини адолати судӣ». ш. Хоруғ, 13-14 июня соли 2023;

– Конференсияи байналмилалии илмӣ – назариявии «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқоти даҳлдор бахшида ба 30 – солагии иҷlosияи 16 – Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30 - солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Мойншо Назаршоев, маърӯза дар мавзуи «Стратегияи сиёsatи

давлатии Тоҷикистон дар самти ислоҳоти ҳукуқӣ”. ш. Ҳоруг, 11-12 ноябрри соли 2022;

– Конференсияи VI-уми байналмилалии илмӣ-назариявии «Ҳукуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳукуқи инсон, маърӯза дар мавзуи «Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд – вазифаи конститутсионии ҳокимияти судӣ». ш.Душанбе, 8 декабри соли 2023;

– маводи VII-уми конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалии «Ҳукуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳукуқи инсон ва эълон гардидани “Соли маърифати ҳукуқӣ” дар мавзуи ”Принципи адолат дар Эъломияи ҳукуқи башар”. ш.Душанбе, 10 декабря соли 2024;

– Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ - амалии баҳшида ба 30-солагии қабули Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 “Соли маърифати ҳукуқӣ” дар мавзуи “Нақши Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳқими ҳокимияти судӣ”, ” ш.Душанбе, 25 октябри соли 2024;

– Маводи IV-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба Рӯзи илми тоҷик дар мавзуи “Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол // ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. – Душанбе, 2025;

Б) чумхурияйӣ:

– Конференсияи чумхуриявии илмӣ - амалии «Рушди ВМКБ дар даврони истиқлоли давлатӣ» баҳшида ба 30 - солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маърӯза дар мавзуи «Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ» ш.Хоруг, 03-сентябри соли 2022;

– Конференсияи чумхуриявии илмию амалии “Маърифати ҳукуқӣ-омили тарбиявии ҷавонон дар ҷомеаи муосир” баҳшида ба Эълон гардидани –соли 2024 “Соли маърифати ҳукуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи “Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолтпарвар”. ш.Хоруг.-2024;

– Конференсияи чумхуриявии илмӣ –амалии “Истиқлолияти давлатӣ-заминai таҳқими давлати ҳукуқбунёд” баҳшида ба 33 солагии Истиқлолияти давлатии чумхурии Тоҷикистон дар

мавзуи “Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва нақши калидии он дар таҳқими ҳокимияти судӣ”.ш.Душанбе,03-сентябри соли 2024.

–Маводи конференсияи чумхуриявии илмӣ-амалии бахшида ба 30-солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи “ Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон . – Душанбе, 25-уми феврали соли 2025.

– Душанбе, 2025.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Вобаста ба мавзуи таҳқиқот аз ҷониби муаллиф 25 мақолаи илмӣ таҳия ва интишор карда шудааст, ки аз онҳо 14 мақола дар мачаллаҳои тақризшавандай Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 11 мақола дар мачаллаҳои дигар нашр гардианд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия: Соҳтори диссертатсия бо ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот, аз ҷумла ба талаботи Низомномаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудааст. Диссертатсия аз номѓӯйи ихтисораҳо ва (ё) алomatҳои шартӣ, муқаддима, се боб ва 10 зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, руйхати адабиёт (маъҳазҳо) ва интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 236 саҳифаи чопиро ташкил медиҳад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар **муқаддима** мубрамияти мавзуи таҳқиқот асоснок карда шуда, сатҳи омӯзиш, мақсад, вазифаи таҳқиқот, асосҳои методологӣ ва навғонии илмии таҳқиқот ва нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назариявию амалии таҳқиқ, тасвиби натиҷаҳои таҳқиқ, соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия баён карда шудааст.

Боби якуми диссертация – “Мафҳуми адолати судӣ, таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандай ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон” аз се зербоб иборат аст. Дар зербоби якуми боби якум “**Мафҳум ва мазмуни адолати судӣ, ниҳодҳои амалисозандай ҳокимияти судӣ**” андешаи муҳаққиқон оид ба мафҳуми адолати судӣ таҳлил гардида, дар заминай таҳлили фаъолият ва таҷрибаи таърихии мавҷудияти ниҳодҳои судӣ

мафхуми муаллифонаи онро пешниҳод кардааст: Дар заминаи таҳлили масъала мафхуми амалисозии адолати судӣ таъриф дода шудааст, ки иборат аст аз: "амалисозии адолати судӣ раванди ҳукукие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ ва дигар марҳилаҳои шикоятигу назоратиро дар баргирифта, моҳиятан аз ҳимоя ва барқарорсозии ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад".

Дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадаҳшон таърифи муаллифонаи зерин пешниҳод карда мешавад: "Адолати судӣ – фаъолияти барои муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои ҳуқуқӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баязе мавридҳо ашхоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони мӯътабар аст, ки донандай меъёрҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ, анъана ва одатҳои ҳукуқии маҳал мебошанд".

Дар зербоби дуюм – **"Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон"** даврабандии таърихи ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон ва қисмати Бадаҳшони он анҷом дода шудааст. Аз ҷумла чунин марҳилаҳо ҷудо карда шудааст: 1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Эъломияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон шакли зоҳирӣ маҷмӯй ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳамин адолати судӣ низ такмил ёфта дорои принсипҳои муайяни ҳуқуқӣ гардид; 2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои суд ии ориёй-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Миёна ва Ҳурросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳуҷуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт; 3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ; 4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш; 5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва фаъолият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ; 6) марҳалаи амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиқлол аз соли 1991 то имрӯз.

Дар зербоби сеюм – **"Сарҷашмаҳои ҳуқуқии амалисозии адолати судӣ"** муаллиф кушиш кардааст, то манбаю

сарчашмаҳои амалисозии адолати судиро ошкор созад ва ба хулоса омадааст, ки сарчашмаҳои ҳуқуқии марҳилаи тошуравӣ аз одату анъанаҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи ислом, қонунгузорӣ, қонунгузории марҳилаи Шуравӣ аз декретҳо, конститутсия, қонунгузории амалкунанда, санадҳои зерқонунӣ иборат буданд.

Боби дуюми диссертатсия “Пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар минтақаи Бадаҳшони Тоҷикистон” аз панҷ зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби якуми он – “Судя (қозӣ) ниҳоди давлатии амалисозандай адолати судӣ дар Бадаҳшони тошуравӣ” оид ба ҳусусиятҳои хоси фаъолияти судя дар ҳудуди Бадаҳшони тошуравӣ таҳқиқот анҷом гирифта, ошкор карда шуааст, ки салоҳияти судя бо амалисозии адолати судӣ ва тасдики ҳӯҷҷатҳо маҳдуд шуда буд. Ба судяни давлатӣ танҳо дар ҳолатҳои зарур будани додани санади судӣ, ё тасдики ҳуқуқ ба молу мулк, ё дар заминаи ҳӯҷҷати давлатӣ ва судӣ ариза пешниҳод шуданаш муроҷиат мекарданд. Дар фаъолияти судии ҳудуди Бадаҳшон намояндагони воҳидҳои ҳарбии Руسия нақши бузург доштанд. Дар заминаи таҳлили фаъолияти суди умумӣ мо хулоса мекунем, ки мақоми судии Бадаҳшон аз марҳилаи ҳамроҳшавӣ ба Аморати Бухоро салоҳияти васеъ дошта бошад ҳам, асосан ба баррасии парвандаҳое машғул буд, ки даъвои онҳо дар асоси ҳӯҷҷати давлатии қабулшуда ва ё тасдиқшуда пешниҳод шуда буд ва ё додани ҳӯҷҷати расмии давлатиро талаб менамуд.

Аз рӯи шумораи суд ва ба шумораи аҳолӣ дар минтақаи Бадаҳшон ба ҳар як судя аҳолии кам рост омада, судяҳо нисбат ба дигар минтақаҳо дар инҷо бештар буданд. Мушкилоти ришваситонӣ, зери таъсири бевоситаи ҳарбиёни рус амал кардани суд, даҳолати беку амалдорони давлатӣ ба фаъолияти қозӣ – судяни давлатӣ мушоҳида мегардид, ки он сабаби паст гардидани нуфузи судяҳо ва барои баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ ба дигар ниҳодҳои ҷамъиятиву маъмурӣ муроҷиат кардани аҳолӣ мегардид.

Дар зербоби дуюми боби дуюм – “Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ва амалисозандай адолати судӣ дар ҳудуди Бадаҳшони тошуравӣ” таҳқиқи ниҳодҳои ҷамъиятий ва

давлатии маъмурӣ, ки амалисозииadolати судӣ ба салоҳияти вазифавиашон дохил намешуд, таҳлил карда шудааст. Қайд шудааст, ки дар минтақаи дурдасти Бадаҳшон дар давоми солҳои 20-уми асри XX ҳанӯз мардум аз ниҳодҳои маҳаллии амалисозандайadolати судӣ, маҳсусан ниҳодҳои динӣ истифода мекарданд. Файр аз ин, мақомоти чамъиятии амалисозандайadolати судӣ ва баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ-сарварони деҳа (Деҳҳудо/Оқсақол) мироб, кӯҳансолони деҳа, халифаҳо ва гайра буданд, ки дар сурати ба онҳо муроҷиат намудани ашҳоси даъвогар метавонистанд дар заминаи чамъиятий ва ройгон баҳсҳояшонро баррасӣ намоянд. Дар сурати баррасии даъвоҳо кафири амалӣ шудани аксарияти қарорҳои ниҳоди чамъиятий аҳли чамоатчигӣ ё ҳамсояҳо буданд.

Хулоса, ниҳодҳои чамъиятий, суди одатӣ ва ашҳоси маъруфи маҳалл метавонистанд ба сифати ҳакам қарор оид ба даъвои даъвогаронро қабул ва баррасӣ намоянд. Амалисозӣ ва иҷрои қарори қабулшуда ихтиёри буда, дар зери таъсири ҷомеа (ҳамсояҳо ва ашҳоси маъруфи маҳалл) амалӣ мешуд.

Дар зербоби сеюми боби дуюми диссертатсия – “Ниҳодҳои анъанавии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон” таҳлил гардида, аз ҷумла қайд гардидааст, ки бо сабаби заиф будани ҳокимияти давлатӣ, маърифати динӣ доштани аҳолӣ ва аз ҷониби пир ва халифаи мазҳаб баррасӣ шудани масоили вобаста ба ахлоқ, рузгор, моликият, мерос, яъне масоили ҳуқуқӣ низ ин ниҳодҳои анъанавии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ шумурда мешуданд. Ниҳодҳои мазкур, ба таври ройгон, бо як муҳокима метавонистанд баҳро ҳал ва қарорро қабул намоянд. Дар натиҷа, ин ба манфиати ҳам ҳокимияти давлатӣ ва ҳам даъвогару ҷавобгар буд. Аз як тараф, маблағ барои нигоҳдошти ҳайати судӣ лозим набуд, аз тарафи дигар даъвогарон ба тариқи ройгон ва боиҳтиёри худ қарори қабулшударо иҷро мекарданд.

Дар зербоби ҷоруми боби дуюм – “Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон” ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ таҳлил гардида, муаллиф хулоса мекунад, ки муҳаққиқони пештара дуруст қайд намудаанд, ки дар ҳудуди Аморати Бухоро ҳар як амалдори маъмурӣ ба

амалисозии адолати судӣ машғул буд. Дар баробари ин баррасии даъвоҳо як қисми даромади амалдорони Бадаҳшонро ташкил мекард, ки бо номи “хизматона” маълум буд. Дар ҳамин зербоб инчунин роҳҳои расмии иштироки амалдорони давлатӣ дар ҳалли даъвоҳо низ оварда шудааст. Ҳангоме, ки суди давлатӣ тафтиш, муҳокима ва таҳия қарорро ба ёрдамчии худ, арбоби маҳалл ва ё ашҳоси бонуфузи маҳал ваколат медод. Дар ин ҳолат лоиҳаи қарор баъд аз таҳқиқ ва муҳокимаи даъво ба суд ирсол гардида, судя расман онро қабул менамуд. Дар мавриди ба созиш омадани ҷонибҳо ҳатто қарор қабул намудан ҳам зарурат надошт, чунки он аллакай ҳалшуда маҳсуб мегардид.

Дар зербоби панҷуми боби дуюм – “Ниҳодҳои мустамлиқавии ҳарбии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон” дар заминаи санадҳои нашршуда, амалияни воқеи судҳои Бадаҳшон ва даҳолати васеъи намояндағони ҳарбии Русия дар маҳалл – Сардори дастаи ҳарбии Хоруғ ва дастаи марзбонии Лангар (дар Ишкошиму Вахон) таҳлил шудааст. Муаллиф кушиш намудааст, роҳу усулҳои даҳолати мақомоти ҳарбии мустамлиқавиро дар баррасии даъвоҳои сокинони Бадаҳшон ошкор созад. Ба андешаи муаллиф аз ҳучҷатҳо бармеояд, ки аксарияти қарорҳои суди давлатӣ дар асоси фаъолияти мақомоти ҳарбии мустамлиқавӣ ва ё таҳти фишори онҳо қабул шудаанд.

Боби сеюми диссертатсия – “Ҳокимияти судӣ дар давраи шуравӣ, Тоҷикистони мустақил ва дурнамои рушди он” аз ду зербоб иборат буда, фаъолияти мақомоти судии ВМҚБ-и Тоҷикистонро дар марҳилаи шуравӣ ва мусоири Тоҷикистон дарбар мегирад.

Дар зербоби яқуми он “Ниҳодҳои амалисозандай адолати судии ВМҚБ дар ҳайати ҶШС Тоҷикистон “ масоили ташакул ва фаъолияти мақомоти судии ВМҚБ дар ҳайати ҶШС Тоҷикистон, дастовардҳо, камбудихо, инчунин чорабиниҳо оид ба қадрҳои маҳаллӣ барои низоми судӣ таҳлил шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот ҳулоса карда шудааст, ки кори ниҳодҳои судӣ дар давраи солҳои 1930-1990-ум нисбат ба давраи солҳои 20-30 - уми асри XX комилан тағйир ёфт ва ин тағйирот барои пешбурди кори минбаъдаи судҳо

такони ҷиддӣ буд. Дар ин давра сатҳи дониши кормандони ниҳодҳои судӣ ба дараҷаи маълумоти олии донишгоҳ расонида шуд ва масоили таъмини соҳа бо мутахассисони нав ҳаллу фасл гардид. Дар ин давра инчунин сатҳи сифат ва мӯҳлати баррасии парвандоҳо нишбаг ба солҳои 20-ум беҳтар гардида, обруй мақомоти судӣ дар байни мардум афзоиш ёфт. Дар баробари ин ислоҳотҳо дар идоракуни мақомоти судӣ зуд – зуд ба амал омада, соли 1970 – аз нав Вазорати аддия бе ҳуқуқи назорат таъсис гардида, аз 2 августи соли 1971 мақомоти судӣ боз тобеъи Вазорати аддия гардонид щуда, мақомоти судӣ ба Вазорати аддия хисоботдиҳанд буд. Минбаъд кули иштирокчиёни мурофиаи судӣ ва то судҷорчиён бояд тибқи талаботи ягона ба Вазорати аддия хисобот пешниҳод мекунанд.

Дар зербоби дуюми боби сеюм “Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибиستикӯл ва дурнамои рушди он” оид ба рушди мақомоти судӣ дар марҳилаи Истиқлоли давлатӣ таҳлил анҷом дода шудааст. Аз ҷумла эълон гардидани Истиқлоли давлатӣ, минбаъд нооромиҳои солҳои 90-уми асри XX ба фаъолияти судҳо дар Тоҷикистон ва маҳсусан ҳудуди ВМҚБ таъсири манғӣ дошт, чунки аксари мутахассисон аз кор рафтанд ва ба ҷойи онҳо меросбарони лоиқ омода карда намешуданд.

Мақомоти судӣ дар таърихи рушди худ таҷрибаи амалии бузургеро пайдо намудааст. Ба андешаи муаллиф, ин таҷриба бояд дар дурнамои рушди ин мақомот ба таври васеъ истифода шавад. Масалан таъсиси судҳои рафиқона, судҳои ҷамъиятий бояд аз тарики қонунгузорӣ барои кам кардани сарбории судҳои умумӣ истифода шавад. Яке аз роҳҳои кам кардани ҳароҷоти буҷаи давлатӣ барои мақомот ҳамин аст. Инчунин, ин ҷорабинӣ метавонад пеши роҳи риҷваситонӣ ва ҷиноятҳои корруптсиониро гирад.

Як қатор норасоиҳои мавҷуда дар фаъолияти судҳо низ бояд ислоҳ гардад. Ба андешаи муаллиф, яке аз камбудиҳои ҷиддӣ дар фаъолияти мақомоти судӣ мухолифати байни санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ мебошад. Ҷузъи дигари масъалаи мазкур мавҷуд набудани терминологияи устувори илмӣ ва дарҷ нагардидани мағҳуми устувор дар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ мебошад. Баъзан матни тоҷикии санад бо матни русии он мухолифат дорад ва ё мазмунан ва ҳаҷман моддаи мазкур дар ду забон бо яқдигар мувофиқат надоранд. Ин аз камбудии

техникаи қонунгузорӣ шаҳодат медиҳад. Ин ва дигар камбудиҳо албатта, ба фаъолияти мақомоти судӣ таъсири манғӣ дошта, боиси паст шудани обруи судяҳо мегардад.

Қайд карда мешавад, ки вазифаи баланд бардоштани сатҳи шуури касбии судяҳо таълим, таҳсил ва такмили ихтисос талаб дорад. Имрӯз шароите ба вучуд омадааст, ки ҳайати кормандони судӣ низ барои ташаккули касб ва баланд бардоштани савияни дониши худ ба корҳои илмӣ ва таҳсилу бозомӯй ҷалб карда шавад. Барои судяҳо таъсис додани курсҳои бозомӯй, академияҳои соҳавӣ зарурат дорад.

Фаъолияти мақомоти судӣ танҳо дар даҳсолаи охир ҷоннок гардида, ба таври идомат имрӯз рушд меёбад. Имрӯз нақши ҳокимияти судӣ дар рушди давлати демократию ҳукуқбунёд, таъмини амалишавӣ ва ҳифзи ҳукуқу озодиҳои конституцioni ҳар шахс ва ҳимояи манфиатҳои давлат босазо буда, ҳокимияти судӣ таҳқиқоти аслии ҳудро баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ ва чун маҳсул ва усули он адолати судӣ иҷро менамояд.

Муаллиф як қатор андешаҳои илмиро оид ба ислоҳоти судӣ-ҳукуқӣ дар ҷумҳури мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Аз ҷумла, андешаҳои муттаҳид намудани судҳои олий ва суди олии иқтисодӣ ва муайян намудани ҷойи ин судҳо дар низоми ҳокимияти судӣ, маъсаляи Суди конституцioni, судҳои маъмурӣ ва суди оиласӣ низ, ки дар илм ва дар ҷомеа вучуд доранд, таҳлил мегардад.

ХУЛОСА

Аз натиҷаҳои таҳқиқи ҷанбаҳои таърихӣ-ҳукуқии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон хулосаҳои зерин матраҳ шуданд:

1. Муайян гардид, ки ҳокимияти судӣ яке аз шохаҳои ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки дар тавозуни байни шохаҳои ҳокимияти сиёсӣ нақши маҳсуси ҳудро дорад. Ба назари мо омӯзиши ҳокимияти давлатӣ аз он ҷанба муҳиму мубрам ба назар мерасад, ки он дар умум, фаъолияти мақомоти қонунгузорӣ ва ҳокимияти иҷроиҷро ҳатми мантиқӣ мебахшад. Яъне дар ҳолати ихтиёри риоя гардидани меъёрҳои санадҳои меъёрӣ-ҳукуқӣ тартиботи ҷамъиятӣ таъмин ва таҳқим гардида,

зарурати истифодаи маҷбурсозӣ ба вучуд намеояд. Танҳо дар ҳолати вайрон гардидани меъёрҳои дар раванди ҳуқуқэҷодкуни демократӣ ва тибқи расмиёти қонунӣ қабулшуда мақомоти судӣ фаъол мегардад [24-М].

2. Дар баробари ин, таҳқиқот ошкор намуд, ки новобаста аз мавҷудияти низоми ягонаи судӣ дар худуди Тоҷикистон баъзе тағовутҳо дар фаъолият ва амалияи мақомоти судӣ дар минтақаву маҳалҳои гуногуни кишвар дар гузашта ҷой доштанд. Ин тағовутҳо маҳсусан дар марҳилаҳои пайдоиши давлат ва мақомоти судӣ, давраи зардуштӣ, исломӣ ва таърихи тошуравии тоҷикон бештар ба назар мерасид. Таҳқиқот исбот намуд, ки мақомоти судӣ дар худуди Бадаҳшон як қатор маҳсусиятҳоро дорад. Далелҳои таърихии мавҷудияти мақомоти гуногуни амалисозандай адолати судӣ баёнгари он ҳастанд, ки адолати судӣ дар ҳар як минтақаи кишвар ҷанбаҳои хоси амалисозии ҳудро дошт.

3. Муайян гардид, ки таърихи ҳокимияти судӣ дар минтақаи Бадаҳшон бо таърихи умумии марҳилаҳои рушди ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ ва минбаъд шуравию пасошуравӣ вобаста аст. Дар ҷараёни таҳқиқот қулли даврабандиҳои таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон таҳқиқ ва мувофиқати он бо рушди ҳокимияти судӣ дар минтақаи Бадаҳшон таҳлил шуда, чунин даврабандии марҳилаҳои рушди ҳокимияти судӣ дар он пешниҳод мегардад:

1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Эъломияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон шакли зоҳирӣ маҷмӯй ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳамин адолати судӣ низ такмил ёфта дорои принсипҳои муайяни ҳуқуқӣ гардид; 2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои суд ии ориёй-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Миёна ва Ҳурросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳуҷуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт; 3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ; 4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш; 5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва фаъолият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ; 6) марҳалаи

амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиклол аз соли 1991 то имрӯз. [9-М]

4. Муайян гардид, ки ниҳодҳои баррасиқунандаи баҳсҳои ҳукукӣ дар марҳилаҳои номбаршуда аз ҳамдигар фарқ дошта, маҳсусияти хосро доштанд. Як қатор маҳсусиятҳо дар фаъолияти мақомоти адолати судӣ дар ҳудуди Бадаҳшон мушоҳида мешуд. Масалан дар марҳилаи сеюм дар Бадаҳшон, дар қатори суди қозӣ суди анъанавии пиру ҳалифаҳо амал менамуд. Маҳсусияти дигар, дар марҳилаи гузариши тошуравӣ, яке аз муҳимтарин субъектҳое, ки аҳолӣ барои баррасии баҳсҳои судӣ ба он муроҷиат менамуд, ин намояндагони артиши Русия дар Бадаҳшон (сардорони дастаҳои ҳарбӣ) буданд. [14-М]

5. Маълум гардид, ки дар минтақаи Бадаҳшони тошуравӣ, ниҳодҳои амалисозандай баҳсҳои судӣ аз ниҳодҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ, динӣ, ҳарбӣ-мустамликавӣ иборат буданд ва ба сифати сарчашмаи ҳукуки мурофиавии ин ниҳодҳо - меъёрҳои одатҳои маҳаллӣ, анъанаҳо, инчунин меъёрҳои ҳукуки исломӣ, қонунгузории Русия мавриди истифода буданд. [11-М] Ошкор карда шуд, ки дар давраи тошуравӣ дар низоми адолати судӣ, мақоми аз ҳама бонуфузро ниҳодҳои суди қозӣ, рӯҳониёни маҳаллӣ (пир, ҳалифа), сардорони дастаи ҳарбии Русия дар Бадаҳшон доштанд, ки дар ҳалли баҳсу низоҳои гуногун иштирок мекарданд.

6. Аз натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадаҳшон дефинитсияҳои “амалисозии адолати судӣ” ва “адолати судӣ” таҳия шуд, ки ба назари мо барои такмили дастгоҳи илмии дарки падидай адолати судӣ муносибанд: **“Амалисозии адолати судӣ** – раванди ҳукуқие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ ва дигар марҳилаҳои шикоятиву назоратиро дар бар гирифта, моҳиятан аз ҳимоя ва барқарорсозии ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад”; **“Адолати судӣ** – фаъолияти ба муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои ҳукукӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баъзе мавридҳо ашхоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони

муътабар аст, ки донандаи меъёрҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ, анъана ва одатҳои ҳуқуқии маҳал мебошанд” [7, 8 -М].

7. Дар марҳилаи таърихии мавриди омӯзиш қароргирифта, суди давлатӣ дар минтақа суди қозӣ ба шумор мерафт, ки онро Амири Бухоро ба мансаб тайин менамуд. Вале қозӣ дар минтақаи Бадаҳшон на ҳамаи самтҳои фаъолияти қозии дигар минтақаҳои Тоҷикистонро амалӣ менамуд. Салоҳияти қозӣ низ дар баамалбарории адолати судӣ дар минтақа маҳдуд буд. Тахқиқот маълум соҳт, ки қозии тайиншуда асосан даъво ва парвандашоеро барои баррасӣ қабул менамуд, ки онҳо дар заминаи хӯҷатҳои давлатӣ, суд ва мақомоти дигар оғоз шуда бошад. Даъвоҳое, ки байд аз баррасии онҳо хӯҷати расмӣ ба тарафҳо бояд омода ва дода шуда, дар сурати розӣ набудани як ва ё ҳарду тараф аз қарори ниҳоду мақомоти дигари маъмурӣ. Аксарияти аҳолӣ низ танҳо дар сурати лозим будани дарёғти хӯҷати расмӣ ва ё ҳангоми даъво аз болои хӯҷати расмӣ ба қозӣ шикояту даъво пешниҳод мекарданд. Дар баробари ин, фаъолнокии дастаи ҳарбии Русияи подшоҳӣ, ки дар минтақа дастаҳои марзбонӣ дошт, ба фаъолияти қозӣ ба таври мунтазам даҳолат мекард. Даҳолати онҳо на танҳо ба тағиیر додани қарори суд, балки умуман чи тавре тахқиқот нишон медиҳад, дар тамоми раванди баррасии парвандада иштирок намуда, ҳатто бо имзову мӯҳри худ қарори қозиро тасдиқ мекарданд. Дар минтақаи Бадаҳшон як навъ духокимијатӣ дар амалисозии адолати судӣ вучуд дошт, ки танҳо бо розигии ҳарду ниҳод қарор қабулшуда маҳсуб мешуд. Ин навъ ҳамкории мақомоти судӣ бо мақомоти маъмурӣ ҳарбӣ ва намояндаи метрополия мебошад. Расмиёти мақбулу устувори баррасии парвандашо мушахҳас карда нашуда буд. Дар байзе маврид қозӣ парвандаро оғоз намуда, қарор қабул менамуд. Дар ҷараёни қабули қарор, яъне баррасии парвандада сардори дастаи ҳарбӣ ва ё марзбонӣ бевосита иштирок менамуд ва розигии худро изҳор намояд, қарор аз ҷониби қозӣ қабул карда мешуд. Дар мавриди дигар, сардори дастаи ҳарбӣ даъворо қабул ва баррасӣ намуда, барои қабул намудани қарори расмӣ ба қозӣ муроҷиат менамуд. Дар ин ҳолат қозӣ парвандаро аз нав моҳиятан муҳокима намуда, қарори худро қабул мекард. Бо қабул шудани қарори қозӣ сардори дастаи ҳарбӣ низ ба нишони

ризоият имзо ва мӯҳри худро дар ҳалнома мегузошт. Ҳулоса, дар байни мақомоти судии Аморат ва мақомоти ҳарбию маъмурии Россия дар маҳалл ҳамкорӣ вучуд дошт.

8. Дар минтақаи Бадаҳшон як қатор мақомоти маъмурӣ ба амалисозии адолати судӣ машгул буданд. Бояд қайд намуд, ки сухани Логофет оид ба баамалбарории адолати судӣ аз ҷониби кулли мақомоти маъмурӣ нисбат ба минтақаи Бадаҳшон низ истифода бурдан мумкин аст. Аммо дар ин минтақа на танҳо баррасии баҳсҳо аз ҷониби ниҳодҳои маъмурӣ мушоҳида гашт, балки ҳангоми амалисозии адолати судӣ мақомоти маъмурӣ бо роҳи ришва ва даҳолат кардан ба фаъолияти қозӣ манфиатҳои худро ба даст меоварданд. [12-М].

9. Яке аз ниҳодҳои бонуфузи амалисозии адолати судӣ ниҳодҳои динии минтақа буданд. Қозӣ аз ҳисоби табакаи руҳониён ба вазифа тайин карда шуда, дар минтақаи Бадаҳшон ҳамчун судия давлатӣ баромад мекард. Аз ин сабаб, таҳлили вазъи амалисозии адолати судӣ моро ба ҳулосае овард, ки намояндагони руҳониёни маҳалӣ, яъне намояндагони мазҳаби исмоилия дар Бадаҳшон бо номи Пир ва ҳалифа, ду ниҳоди муҳим дар ин самт ба шумор мерафтанд. Пир кулли баҳсҳоро байни пайравонаш баррасӣ мекард, ба истиснои парвандарои таҳти салоҳияти суди давлатӣ қарордошта. Ҳариду фурӯш ва меросу ҳади замин низ бо розигии пир сурат мегирифт. Ҳалифа, ки ёрдамчии Пир дар маҳалл махсуб мегардид, танҳо бо супориши пир метавонист баъзе баҳсҳои муҳимро низ баррасӣ намояд. Ҳалифа дар маҳаллҳои зери тобеъияти худ метавонист аксар масоили баҳсиро баррасӣ намояд. [14-М]. Умуман ниҳодҳои мазкур баҳсҳои ҳукуқиро ройгон ва ҳамчун масъулияти динӣ иҷро намуда, дар ҷараёни он ба тарбияи ахлоқиву шуури ҳукуқии мардум низ аҳамияти бузург дода мешуд.

10. Таҳлили масъалаи иҷроиши ҳалномаҳои пиру ҳалифаҳо ошкор намуд, ки талаботи ҳалномаҳои онҳо ба таври ихтиёрӣ ва ба таври очилӣ иҷро мешуданд. Дар ин масъала қарори қабулнамудаи намояндаи мазҳаб ба шуур ва ҷаҳонбинии динии пайравон такя менамуд. Яъне қарори қабулнамудаи намояндаи мазҳаб аз ҷониби пайравони мазҳаб ҳамчун қарори ҳислати динидошта қабул карда мешуд ва аз ин сабаб бе даҳолати

ниҳоду мақомоти беруна ва ё давлатӣ аз ҷониби гунаҳкор иҳтиёrona амалӣ карда мешуд. [14-M]. Аз ҷониби дигар, ҷанбаи мусбати баррасии баҳсҳо дар назди пир. пеш аз ҳама, созишу оштии тарафҳоро ба вучуд меовард ва ӯ тарафҳоро ба созиш, оштӣ, ҳамдигарбахшӣ талқин мекард. Аз ин сабаб, бо баррасии шудани баҳс тарафҳо дигар нисбат ба якдигар даъво ва ё бадбинӣ надоштанд ва мардум дар ҳамсоягии якдигар зиндагонии худро давом медоданд.

11. Дар баробари мавҷудияти ниҳодҳои зикршудаи баррасии даъвоҳо, инчунин дар минтақа “Суди илоҳӣ (Худо)” амал мекард. Ин суд асосан оид ба як қатор баҳсҳои байни аҳолӣ амал мекард. Дар он аксаран роҳбарони маҳалл, ашхоси куҳансол ва бонуфузи маҳалл ба сифати судия коллективӣ баромад мекарданд. Баъзан кулли аҳолии маҳалла, кӯча, деҳа метавонист ҳукми ҷазо додани шаҳсе ва ё гурӯҳи гунаҳкоронро қабул қунад. Масалан, ҳангоми содир намудани гуноҳи “зино” кулли ҳамсояҳо ба сифати суду шоҳид баромад мекарданд. Аксари ин гунаҳкорон бо ба даҳон гирифтани пистони дуҳтар ва ё ҷани ба зино гунаҳкор ӯро ҳоҳар ё модар хитоб мекарданд. Аз ҷониби дигар, ҷазоҳои аз болои асп тир задан ба гунаҳкор низ яке аз ҷазоҳои ин гуна ниҳодҳои ҷамъиятӣ буд.

12. Дар давраи шуравии рушди мақомоти судӣ дар минтақаи Бадаҳшон, дар баробари таъсиси суди давлатии шуравӣ, инчунин судҳои рафиқона таъсис дода шуда буданд, ки ба баррасии баъзе баҳсҳои байни аҳолӣ машғул мегаштанд. Судҳои ҷамъиятӣ ва судҳои рафиқона бо сабаби камхарҷ, ё бехарочот будан, созиши додани тарафҳо, ба зиммаи давлат нағузоштани уҳдадорӣ дар шароити буҳронӣ ҳарочоти давлатиро хеле кам ва ба сатҳи поин мерасонд. [3-M]. Таъсиси ниҳодҳои асосии ҳокимияти шуравӣ дар ҳудуди Тоҷикистони мусоир ва минтақаҳои гуногуни он солҳои 1917-1930 дарбар гирифт. Дар фарқият аз минтақаҳои дигари Тоҷикистони Шуравӣ дар минтақаи Бадаҳшон зиддияти гурӯҳҳои зиддишувравӣ камтар ба назар мерасад, аз ин хотир Ҳокимияти шуравӣ дар ин минтақа ба таври пай дар пай устувор мегардад. Дар баробари ин мақомоти судӣ низ дар минтақа ба таври идомат таъсис дода мешавад.

13. Дар охири солҳои 80-ум ба арсаи сиёсии кишвар падидаҳои бухрони сиёсӣ мушоҳида гардида, он боиси заиф гардидани фаъолияти судҳо мегардад. Дар сартосари кишвар муносибатҳои нави иқтисодӣ ҷорӣ гардиданд. Дар заминаи равандҳои сиёсӣ, ки аз маркази давлати Шуравӣ оғоз гардиданд, низоми судӣ дар баробари дигар соҳторҳои давлатӣ ба бухрони шадид дучор гардид, ки натиҷаи он аз ҳам пош ҳӯрдани низоми судии Иттиҳоди Шуравӣ гардид. Дар солҳои 90-уми асри XX сатҳи ҷинояткорӣ дар ВМҚБ хеле зиёд гардид. Дар аввали соли 1992 ба вазъияти душвор нигоҳ накарда, судҳо кори ҳудро дар самти таъмини адолати судӣ идома доданд [10-М].

14. Таърихи фаъолияти судҳо дар Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон нишон дод, ки аз аввали таъсисёбӣ то ба имрӯз кормандони суд дар роҳи таъмини адолати судӣ ва паст кардани сатҳи ҷинояткорӣ нақши муҳим доштанд, аммо новобаста аз муваффакиятҳо, низоми судии кишвар ҳоло ҳам ниёз ба ислоҳот ва таҷдид дорад. Мавқеи идораи суд ва нақши калидии он барои ҷомеаи муосир, судяҳоро водор месозад ки дар самти таъмини адолати судӣ масъулияти бештар эҳсос намуда, дар пешрафти ҷомеъаи солим, сулҳҳоҳ ва адолатпарвар саҳмгузор бошанд.

15. Таҳқиқот маълум намуд, ки судҳо дар таъмини адолати иҷтимоӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон нақши асосӣ доранд ва танҳо ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳо меъёри баҳогузории фаъолияти судҳо ба шумор меравад. Омӯзиши ин мавзӯъ имкон дод, ки фаъолияти судҳо дар ноҳияҳои дурдаст мавриди таҳлил қарор дода шуда, риояи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон дар мисоли ин ноҳияҳо таҳқиқ гардад, зеро дар аксар маврид таҷрибаи даҳолат кардан ба кори мақомоти судӣ маҳз дар ноҳияҳо аз тарафи ниҳодҳои маҳаллии ҳокимиияти давлатӣ мушоҳида мешавад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Аз натиҷаҳои таҳқиқот тавсияҳои зерин барои истифода пешниҳод мегарданд:

1. Робитаи мақомоти судӣ бо аҳолӣ бояд беҳтар карда шуда, нақши аслии судҳо дар назди мардум ҳамчун ниҳоди таъмини

адолат намоён бошад. Дар робита ба ин, зарур аст, алоқаи судҳо бо аҳолӣ тавассути чорабиниҳои гуногун тақвият дода шуда, махсусан таъсиси судҳои рафиқона дар корхонаву ташкилотҳо мувофиқи мақсад мебошад. Барои ин таҷрибаи фании суди замони Шуравиро метавон васеъ истифода кард.

2. Таҷрибаи кори судҳо дар таърихи кишвар ва замони истиқлолияти Тоҷикистон, барои ташвиқу тарғиб ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар шакли корҳои илмӣ, монографияҳо, таҳқиқотҳои илмӣ ва дар шакли маводҳои дарсӣ таҳи карда шуда, дар мактабу донишгоҳҳо ҳамчун маводи дарсӣ васеъ истифода карда шаванд.

3. Маводи таҳқиқотии мазкур саҳифаҳои таҳқиқнашудаи илмиро дар бар гирифта, барои комил гардидан муҳтавои яққатор илмҳо: “Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон”, “Ҳуқуқи судӣ”, фанҳои ба ҳуқуқи мурофиавӣ ва таъриҳӣ-ҳуқуқӣ бахшидашуда, мусоидат меқунад. Он метавонад ҳамчун маводи таълимӣ барои таҳсили судя-коромӯзон истифода гардад. Таҳқиқот ҳамчун маводи мукаммали илмӣ метавонад дар шакли монография барои омузиши умумии таърихи судҳо ва фаъолияти онҳо дар давраҳои гуногун ва барои таҳияи таърихи судҳои Тоҷикистон ва омӯзиши амалия ва таҷрибаи судӣ истифода карда шавад.

4. Бо назардошти он, ки соли 2024 дар Тоҷикистон ва соли 2027 дар ҳудуди ИДМ «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон шудааст, ва то имрӯз дар доираи он чорабиниҳои гуногун гузаронида шуданд, тарғибу ташвиқи санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ бояд аз тариқи суд ва судяҳо низ фаъолона ба роҳ монда шавад, то ин ки мақомоти судӣ низ дар ин самт саҳмгузор бошад.

5. Дар заминаи Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон доир ба гузариш ба иқтисодиёти ракамӣ тавсия дода мешавад, ки истифодаи технологияҳои ракамӣ дар фаъолияти судҳо низ ба роҳ монда шавад. Зарурати рақамикунонии фаъолияти мақомоти судӣ, бахусус дар ВМКБ аз вазъи ҷуғрофӣ, дар масофаи дур аз марказ қарор доштани деҳаҳои аҳолинишин, мушкилоти

дастрасӣ барои ниҳодҳои судии ВМКБ, сарфай маблағ иборат аст.

6. Дар сатҳи ҷумҳурияйӣ, минтақавӣ ва дар доираи пасошуравӣ мунтазам семинарҳо, симпозиум ва конференсияҳои илмӣ-назарияйӣ оид ба таҷрибаи кори судҳо ташкил ва баргузор гардида, маводи ин ҷорабинҳо дар воситаҳои ахбори омма ва рузномаву маҷаллаҳо нашр карда шавад.

7. Бо назардошти хулосаҳои аз таҳқиқот ба дастомада ва таҷрибаи судҳои анъанавии минтақаи Бадаҳшони Тоҷикистон дар марҳилаҳои таърихии тошӯравӣ зарур аст, ки “Консепсияи эҳё ва таъсиси судҳои анъанавии миллӣ дар Тоҷикистон” таҳия ва қабул карда шавад.

ИНТИШОРОТ АЗ РУИ МАВЗУИ ДИССЕРТАЦИЯ

I. Маколаҳое, ки дар мачаллаҳои тақризшавандӣ ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестаціонии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидаанд:

[1-М]. Алиназарова, К.Ф. Амали меъёрҳои ҳукуки одатӣ ва ҳукуки исломӣ дар ҳудуди Помири тошӯрави [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳукук. –2018. – № 4 . – С. 23-25. ISSN: 2305-0535.

[2-М]. Алиназарова, К.Ф. Таърихнигории таърихи суди Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон.. – 2019. – №7.– С. 63-65. ISSN: 2074-1847.

[3-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти судҳои ҷамоатӣ дар ҳудуди Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2019. – №6.– С.117-119. ISSN: 2074-1847.

[4-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти судҳои Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон дар даврони истиқлолият (солҳои 1991-2018)[Матн] / К. Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2020. – №4. – С.76-79. ISSN: 2074-1847.

[5-М]. Алиназарова, К.Ф.Масоили таъсиси судҳои Шуравӣ дар Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳукук. –2021. – №1. – С.194-196. ISSN: 2305-0535

[6-М]. Алиназарова, К.Ф., Буризода, Э.Б. Ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар низоми судии давлатҳои аввалини тоҷикон (дар мисоли давлати Ҳаҷоманишӣ) [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Правовая жизнь. – 2022. – №3 (39). – С. 19-26. ISSN: 2307-5198

[7-М]. Алиназарова, К. Ф. Мағҳуми ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №1.(45). – С. 210 –215. ISSN: 2305-0535

[8-М]. Алиназарова, К.Ф. Пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К.Ф.Алиназарова // Паёми Филиали Дошишгоҳи Давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, баҳши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2023. – Том 1, – №1.(30). – С.43–49.

[9-М]. Алиназарова,К.Ф.Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К. F. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №2.(46). – С. 55-61. ISSN 2305-0535.

[10-М]. Алиназарова, К. F. Санадҳои меъёри ва асосҳои ҳуқуқии танзими фаъолияти судҳо тибқи Конституцияи соли 1977 (солҳои 1978-1994) [Матн] / К. F. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №4(48). – С.73-77. ISSN 2305-0535.

[11-М]. Алиназарова, К. F. Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ дар минтақаи Бадаҳшон [Матн] / К. F. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №1(53). – С. 75-81. ISSN 2305-0535.

[12-М]. Алиназарова, К. F. Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон [Матн] / К. F. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №3(55). 2025. – С.53-58. ISSN 2305-0535.

[13-М]. Алиназарова, К.Ф., Буризода, Э.Б. Сарчашмаҳои ҳуқуқии амалисозии адолати судӣ [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4 (56). – С. 77-83. ISSN 2305-0535.

[14-М]. Алиназарова, К.Ф. Ниҳодҳои динии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова //Мачаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4(56). –С.84-90. ISSN 2305-0535.

II. Маколаҳои илмӣ дар дигар мачаллаҳо ва маҷмуаҳо:

[15-М]. Алиназарова, К. F. Истиқтолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи илмӣ – амалии ҷумхурӣ дар мавзӯи « Рушди ВМҚБ дар даврони истиқтоли давлатӣ», баҳшида ба 31–солагии истиқтолияти давлатии

Чумхурии Тоҷикистон. – 6-уми сентябрி соли 2022, ш.Хоруг. –Хоруг, 2022. –С. 151-154.

[16-М]. Алиназарова,К.Ф.Стратегияи сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти ислоҳоти ҳуқуқӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити ӯзғистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои даҳлдор», баҳшида ба 30-солагии Ичлосияи XVI Шӯрои Олии Чумхурии Тоҷикистон ва 30-солагии Доғишгоҳи давлатии Хоруг ба номи Моёншо Назаршоев. –Хоруг, 11-12 ноябрини соли 2022. –Хоруг, 2022. – С.251-253.

[17-М]. Алиназарова, К. Ф. Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ / К.Ф.Алиназарова // Маводи II – юмин конференсияи илмӣ амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба рӯзи илми тоҷик. –Душанбе, 29 апрели соли 2023. –Душанбе, 2024. – С.95-99.

[18-М]. Алиназарова, К. F. Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таъмини адолати судӣ / К.Ф.Алиназарова // Маводҳои Конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» . –Хоруг, 13-14 июни соли2023, ш.Хоруг. –Хоруг, 2023. – С.39- 41.

[19-М]. Алиназарова, К. F. Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд- вазифаи конститутсионии ҳокимияти судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи VI – умин конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон. ш. Душанбе, 8 декабря соли 2023. –Душанбе, 2024. – С. 32-36.

[20-М]. Алиназарова, К.Ф. Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар”/К.Ф. Алиназарова // Маҷмуаи Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Маърифати ҳуқуқӣ -омили тарбиявии ҷавонон дар ҷомеаи муосир” баҳшида ба зълон гардидани - соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ” дар Чумхурии Тоҷикистон. –Хоруг, 2024.– С.28-33.

[21-М]. Алиназарова, К. F. Истиқтолияти давлатии Тоҷикистон ва нақши калидии он дар таҳқими ҳокимияти судӣ /К.Ф. Алиназарова// Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ конференсияи илмӣ – амалий ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Истиқтолияти давлатӣ- заминаи таҳқими давлати ҳуқуқбунёд» Баҳшида ба 33 – солагии истиқтолияти давлатии

Чумхурии Тоҷикистон. –Душанбе, 03.сенятбр соли 2024. –Душанбе, 2024. – С. 108-112.

[22-М]. Алиназарова, К.Ф. Принсили адолат дар Эъломияи ҳуқуқи башар / К.Ф. Алиназарова // Маводи VII- уми конференсияи байналмилалии илмӣ - назариявии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва эълон гардидани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” . – Душанбе, 10 декабря соли 2024. – Душанбе, 2025. – С. 282-286.

[23-М]. Алиназарова, К.Ф.Накши Конститутсияи Чумхурии Тоҷикистон дар таҳқими ҳокимияти судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии баҳшида ба 30 -солагии қабули Конститутсияи Чумхурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. – Душанбе, 25 октябри соли 2025. –Душанбе, 2025. – С. 276-280.

[24-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибқи қонунгузории Чумхурии Тоҷикистон / К.Ф.Алиназарова // Маводи конференсияи чумхуриявии илмӣ-амалӣ баҳшида ба 30-солагии Маслиси Олии Чумхурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25-уми феврали соли 2025. –Душанбе, 2025. – С.193-198.

[25-М]. Алиназарова, К.Ф. Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистикюл / К.Ф. Алиназарова // IV-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмиллаӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба Рӯзи илми тоҷик. ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. –Душанбе, 2025. – С. 315-318.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И ПРАВА
ИМ. А. БАХОВАДДИНОВА

На правах рукописи

УДК – 340.1(091)+321.01
ББК – 67.3+67.99(2)0
А - 51

АЛИНАЗАРОВА КИФОЯТ ГУЛОМНАЗАРОВНА

**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТОВ
ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ПРАВОСУДИЕ В ТАДЖИКИСТАНЕ:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ПРИМЕРЕ
БАДАХШАНА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата юридических наук по
специальности 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертация выполнена в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени академика А.Баховаддина Национальной академии наук Таджикистана

Научный руководитель:

Буризода Эмомали Бозор – доктор юридических наук, профессор, заведующий отделом истории государства и права Института философии, политологии и права имени А.Баховаддина Национальной академии наук Таджикистана

Официальные оппоненты:

Мирализода Исфандиёр Каракон - доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Национального университета Таджикистана

Обидов Дилюд Солиджонович. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики

Ведущая организация:

Таджикский государственный финансово-экономический университет (г. Душанбе)

Защита диссертации состоится 24 апреля 2026 года в 10:00 часов на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-090 при Таджикском государственном университете права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 микрорайон, дом 1, учебный корпус №5, E-mail: dstsubp@mail.ru телефон учёного секретаря: (+992)921115990.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на официальном сайте Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики <http://www.tsulbp.tj>

Автореферат разослан «__» 2026 года.

**Ученый секретарь диссертационного совета,
Кандидат юридических наук, доцент**

Кобилзода М.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, регулярно подчёркивает одну важную мысль о том, что «обращение к культуре предков не должно приводить к отрицанию общечеловеческих ценностей, необоснованной гордости, недопониманию, противопоставлению культур, традиций других народов и этносов, в том числе к противопоставлению доисламской культуры исламской культуре нашего народа» [1, с.172]. Эти и другие наставления Лидера нации создают прочную основу для обращения к национальной культуре, особенно к правовой культуре таджикского народа, которые наряду с развитием современных направлений и отраслей науки требуют изучения ярких страниц истории государственности и права предков. В этой связи анализ и исследование институтов и вопросов, связанных с осуществлением правосудия, относятся к числу актуальных проблем отечественных научных исследований.

Исследование истории деятельности институтов, осуществляющих правосудие, с древнейших времён до современности является важной научной задачей, актуальность которой обусловлена повседневной деятельностью судебных органов и их ролью в системе государственной власти, жизни человека и общества. Изучение вопросов, связанных с осуществлением правосудия и особенно институтов их реализующих, важно не только для познания истории, но и для улучшения условий деятельности этих органов, формирования и укрепления их правового статуса, развития структуры соответствующих институтов и действующего законодательства.

Деятельность судов Таджикистана в прошлом и настоящем по осуществлению правосудия отражает не только функциональный характер данных органов, но и раскрывает аспекты их правового статуса и специальной компетенции как основных субъектов осуществления правосудия. С другой стороны, анализируя правовое положение судебных институтов в обеспечении правосудия, сегодня необходимо рассмотреть их

роль в обеспечении и защите конституционных прав и свобод человека и гражданина. В целом рассмотрение вопросов, связанных с историческим отражением деятельности судебных органов, правосудия, институтов и различных уровней структуры судов, служит развитию институтов государственности и относится к одной из самостоятельных ветвей государственной власти. В этой связи исследование поставленных вопросов, истории институтов осуществления правосудия, состязательного процесса, равноправия сторон в судопроизводстве, несомненно, является актуальной научной темой, которая раскрывает исторические аспекты судебной деятельности в данном научном направлении.

Следует отметить, что вопросам деятельности институтов правосудия в историко-правовых трудах, в произведениях наших предков и современных исследователей уделялось значительное внимание, давались обоснованные и объективные оценки, выдвигались предложения и рекомендации по их совершенствованию. В этой связи взгляды учёных на тему институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, и особенности их деятельности составляют важную часть исследований институтов правосудия и судебной системы Республики Таджикистан. С другой стороны, в нашем исследовании анализируются становление и развитие деятельности судов в практической деятельности судебных органов республики. Особенность постановки данной темы заключается в том, что изучение деятельности судебных институтов Таджикистана охватывает различные исторические этапы и различные судебные системы, каждая из которых имела свою сущность, структуру и методы деятельности, включая анализ деятельности судов – казиев, общественных институтов разрешения споров, народных судов (первые годы советской власти), судов советского периода и периода независимости, что в перспективе может послужить достойным вкладом в дальнейшее становление и совершенствование деятельности судов Республики Таджикистан.

Актуальность темы также особенно связана с направлением изучения истории правосудия Бадахшана, поскольку анализы показывает, что в данном регионе существовал ряд

особенностей, присущих не только судебным институтам, но их практической деятельности, а также участникам судебного процесса. Выявление некоторых организационных особенностей, судебной практики и состояния исполнения судебных решений отражает связь между теорией и практикой принятия судебных актов. Выявление этих особенностей может способствовать совершенствованию деятельности судебных органов, установлению и укреплению их компетенции в различные исторические периоды развития, учёту их опыта в построении государственности и единого культурного общества в суверенном Таджикистане, укреплению единства и сплочённости народа и государственных институтов.

При ознакомлении с состоянием осуществления правосудия в отдалённых регионах досоветского Бадахшана было установлено, что по сравнению с другими регионами Бухарского эмирата религиозно-нравственные нормы оказывали большее влияние, чем правовые нормы, и рассматривались как одно из основных источников судебного процесса. Изучение процессов развития этих отношений, выявление соотношения между судебной властью и другими общественными институтами, занимающимися разрешением различных споров, в том числе правовых, в обществе, а также детальное изучение взаимоотношений членов общества в процессуальных правоотношениях, ещё более усиливает актуальность данной проблемы.

Данная тема также актуализируется в связи с возрастанием роли судебной системы в современной таджикской государственности, поскольку судебная власть является самостоятельной ветвью власти и занимает особое место в системе государственной власти Таджикистана. В этой связи изучение исторического опыта формирования и развития органов, осуществляющих правосудие, на уровне одного региона республики внесёт определённый вклад в дальнейшее обогащение отечественной юридической науки, её теории, отраслевой методологии и истории развития институтов правосудия в Республике Таджикистан, так как разнообразие исторических путей развития институтов делает изучение проблемы более интересным, раскрывает различные способы

решения возникавших вопросов, использование которых в перспективе может оказаться актуальным. С другой стороны, выявление недостатков в истории развития данной сферы и по сей день служит делу её реформирования, устранения проблем или использования региональных особенностей в деятельности институтов, осуществляющих правосудие, что открывает пути для более эффективной организации их деятельности.

В связи с этим необходимо проанализировать научно-практическую сущность судебной системы в условиях досоветского общества. В этой связи определение форм, методов и стилей деятельности судов на различных этапах таджикской государственности имеет важное теоретико-историческое значение и требует сравнительного анализа двух систем обеспечения судебного правосудия: судов досоветского Таджикистана и периода первых лет советской государственности, переходного этапа от системы суда казиев к новой советской судебной системе. Необходимо также проанализировать деятельность иных институтов, осуществляющих правосудие в Бадахшане, определить этапы и направления их деятельности, а также выявить отличия их правовой практики от деятельности казиев.

Исследование темы должно охватывать не только развитие суда на различных этапах истории Таджикистана, но и деятельность судебных органов во взаимосвязи с другими государственными органами, что создаёт возможность дать объективную оценку месту и роли судебных органов Бадахшанского региона.

В отечественной юридической науке историко-правовые аспекты формирования и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, особенно региональные особенности данных институтов, до настоящего времени не получили комплексного научного исследования, что и послужило основанием для выбора данной темы, а также подтверждает её теоретическую и практическую значимость для современной национальной юридической науки.

Исследование указанной темы обогащает доктрину теории и истории государства и права, значительно восполняет пробелы в изучении истории и методов деятельности судебных

институтов Таджикистана на территории Бадахшана и в целом в правовых источниках.

Степень изученности научной темы. Вопросы, связанные с формированием и развитием институтов, осуществляющих судебное правосудие в Таджикистане, в целом были предметом анализа и изучения в трудах таких таджикских исследователей, как: Ф.Т. Тохиров, Э.Б. Буризода, Ф.М. Абдулхонов, А. Муродов, Ш. Разыков, Р.С. Одиназода, Н.Д. Мирзозода, Х.М. Мирзамонзода и других.

Относительно деятельности судебных институтов Бадахшанского региона Таджикистана в научно-отраслевых исследованиях и научно-общественная источниках содержатся лишь отдельные и ограниченные сведения.

Первые сведения о судебных институтах Бадахшана Таджикистана в имеющихся источниках относятся к XIX веку. В частности, в труде Мирзо Сангмухаммади Бадахши и Мирзо Фазлалибека Сурхавсара под названием «История Бадахшана» приводятся сведения о порядке управления Бадахшаном в XVII–XIX веках. Авторы данной работы наряду с деятельностью правителей Бадахшана рассматривают и деятельность казиев в рамках системы социальной справедливости [12, с.105]. Мирзо Сангмухаммади Бадахши, исполняя обязанности мирзы при дворе правителя Бадахшана Мухаммадшаха ибн Мир Султоншаха, изложил исторические и государственные события в поэтической форме. Развёрнутое введение и ценные комментарии к переводу книги «История Бадахшана» были написаны русским востоковедом А.Н. Болдыревым [4, с. 180].

Среди источников XIX века следует также упомянуть книгу Бурханиддина Кушкаки «Катаган и Бадахшан», экземпляр которой хранится в Историческом архиве ГБАО [5]. Кроме того, события XVII–XIX веков рассмотрены в труде Шахфитура Мухаббатшахзы и Охона Сулаймона «История Бадахшана». В этой книге анализируются государственное устройство и, в частности, действие права в трёх периодах: Бухарский эмират, российский протекторат на территории Бадахшана и период советской власти в Бадахшане Таджикистана [23, с.65]. В конце XIX века начались

исследования российских учёных и путешественников в Бадахшане, в результате чего были получены обширные сведения о правовой системе региона [7, с. 30]. Указанные труды имеют важное научно-историческое значение для настоящего исследования.

Сведения о деятельности института казиев, их компетенции, системе судопроизводства и наказаний собраны в трудах известного исследователя истории таджикского народа А. А. Семёнова [28, с. 14] и других российских учёных, которые имеют непосредственное методологическое значение для настоящего исследования. О функциях Козикалона, его правовом статусе, семейно-родовой принадлежности козикалонов, деятельности казиев во взаимодействии с миром, амлокдором, кушбеги, аксакалами и муфтием, коррупции среди этих должностных лиц, формах наказаний, назначении муфтиев и их обязанностях ценные научные сведения приводятся в трудах известного советского этнографа Н.А.Кислякова [27, с.15]. Религиозно-правовая жизнь населения Памира более детально была изучена М.С. Андреевым, в своей монографии о жителях долины Хуфа. [3, с.53]. Деятельность пиров и духовенства в обеспечении правопорядка проанализирована в монографии Э. Ходжибекова в форме генеалогии и истории института пиров [22, с. 25].

Изучение досоветского законодательства Бадахшана в контексте истории судебной системы Таджикистана нашло своё отражение в работах юристов, в том числе академика Ф. Т. Тохирова [29, с.161]. Доисламское право и зороастрийский период, следы, которых до сих пор сохраняются в отдельных регионах Таджикистана, стали предметом научного анализа в трудах Э.Б. Буризода [6, с. 188] и А. Г. Холикзода [21, с. 151].

Деятельность судебной системы и законодательство Республики Таджикистан в советский период были изучены со стороны известных отечественных учёных-юристов: Г.С. Азизкуловой [2, с.96], З. М. Ализода [25, с.21–28], У. А. Азиззода [31, с.22], И. Х. Бободжонзода [32], Дж. М. Зоира [10], А.М. Диноршо [9], С. И. Иброхимова [26, с.55], З. Х. Искандарова [11, с.136], М. А. Махмудзода [13], К. Д. Митюкова [14, с.135], А. Р. Нематова [33], Х. Ф. Мирзамонзода [8], С. А. Раджабова [17,

с.110], Ф.Т. Тохирова [36], Р.Ш. Шарофзода [29, с. 32–38], А. Ф. Холикзода [20], Б.А. Сафарзода [35, с.22], И.Д. Сафарова [30, с. 1–13], Н. Р. Шодиева [37], Ш. Разыкова [18], Р.С. Одназода [16, с. 22], М.Н. Обидова [34] и другими исследователями.

Особого упоминания заслуживают труды российских учёных, в частности М.Н. Марченко, который анализирует источники судебного права в различных правовых школах и рассматривает правосудие с позиций современных судов [15, с. 268].

Состорони В.Г.Ярославцева, анализировано судебный институт во взаимосвязи с религией, философией и теорией права. Он подчёркивает важность правотворческой деятельности судов и характеризуя судью как «творца», тем самым приравнивая его роль к законодательной власти [24]. Однако, несмотря на значительное количество научных исследований по общим вопросам осуществления правосудия, в них не нашли должного отражения региональные особенности судебных институтов в различные исторические периоды и судебная практика, особенно в регионе Бадахшана.

Связь исследования с программами и научной тематикой. Данная диссертация выполнена в рамках исследования формирования и развития судебной системы Республики Таджикистан и реализуется в русле научных работ и правовых анализов. Она составляет важную часть научных программ Отдела истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддина Национальной академии наук Таджикистана по темам: «Традиции государственности и права таджикского народа: история и современность» (2008 – 2012 гг.), «Правовая культура предков и её роль в формировании права и современной государственности таджиков» (на 2023 –2027 гг.). Исследование также подготовлено на основе плановой научно-исследовательской темы отдела.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью научного исследования является изучение и анализ историко-правовых вопросов становления и развития институтов, осуществляющих судебное правосудие в досоветском, советском и постсоветском Таджикистане (на примере Бадахшана), определение особенностей практической деятельности судебных органов, а также разработка предложений и рекомендаций по совершенствованию законодательства и практики деятельности судов в современных условиях.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в ходе исследования были определены следующие задачи:

- определить понятие правосудия, в том числе с учётом институтов разрешения правовых споров в истории таджикского народа;
- провести периодизацию истории становления и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, в том числе и на территории Бадахшана;
- проанализировать деятельность судов на различных этапах развития таджикской государственности;
- выявить особенности и характерные черты деятельности институтов правосудия на территории Бадахшана, а также статус должностных лиц, занимавшихся разрешением правовых споров;
- исследовать деятельность казиев и других институтов разрешения правовых споров на территории Бадахшана;
- проанализировать судебную систему советского периода и этапа государственной независимости Республики Таджикистан;
- разработать предложения и рекомендации по пропаганде изучения истории суда, по совершенствованию законодательства и укреплению судебной практики.

Объектом исследования. Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения, связанные с организацией и деятельностью институтов, осуществляющих правосудие, спецификой и содержанием их деятельности.

Предмет исследования. Предметом диссертационного исследования является деятельность институтов,

осуществляющих правосудие и разрешение правовых споров на территории Бадахшана, особенности нормативного регулирования их деятельности, а также формирование судебных органов в досоветский, советский и постсоветский этапы развития Республики Таджикистан.

Этап, место и период исследования. Диссертационное исследование охватывает изучение развития институтов, осуществляющих судебное правосудие в Таджикистане, на основе современного законодательства Республики Таджикистан и включает этапы утверждения темы, подготовки докторской и её обсуждения в Отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддина Национальной академии наук Таджикистана. Период докторского исследования охватывает 2012–2025 годы.

Теоретические основы исследования. Теоретическую основу исследования составляют научные труды отечественных учёных-юристов: Г. С. Азизкулова, З. А. Азиззода, Э. Б. Буризода, И. Х. Бободжонзода, Х.М. Мирзамонзода, Ч.М. Зоира, С.И. Иброхимова, М.А. Махмудзода, Р.С. Одназода, М.Д. Обидова, Ш. Разыкова, Б.А. Сафарзода, Ф. Т. Тохирова, Р.Ш. Шарофзода, И.Р. Шодизода, С.А. Шоназарова, Н.Д. Мирзозода, А.Г. Холикзода, З.М. Ярашева, Ф.М. Абдулхонова и других, а также труды российских теоретиков права: В.П. Нажимова, В.И. Даля, О.В. Левченко, Б.Н. Топорина, А.В. Долгушина, И.Л. Петрухина, З.С. Лусегеновой, Е.В. Рябцевой, В.М. Борзова, В.Ю. Мельникова, Л. В. Винницкого, О. А. Мядзелеца и др.

Методологические основы исследования. Методологическую основу докторского исследования составляют общенаучные методы (диалектический, структурно-функциональный, формально-логический) и специальные юридические методы (сравнительно-правовой и юридико-догматический).

Диалектический метод позволил рассмотреть развитие институтов судебного правосудия в контексте различных форм правопонимания, выявить их отличие от других судебных институтов, определить правовые и неправовые элементы в

содержании правосудия, сопоставить теоретическое осмысление и практическую реализацию, а также выявить общие тенденции в развитии судебной деятельности.

Структурно функциональный метод использовался при анализе организации судебной системы и обосновании роли каждого из её элементов.

Формально-логический метод применялся при анализе различных подходов к пониманию института осуществления судебного правосудия.

Сравнительно-правовой метод был использован для выявления особенностей осуществления правосудия в общественных отношениях, регулируемых различными отраслями законодательства.

Юридико-догматический метод применялся в процессе изучения нормативных правовых актов с точки зрения закрепления в них судебных институтов и доказательного анализа их содержания.

Эмпирическая база исследования. Эмпирическую базу диссертационного исследования составили Конституция Республики Таджикистан, действующее законодательство, Послания Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, иные действующие и исторические нормативные правовые акты, включая местные обычай и традиции Бадахшана, архивные материалы, судебные дела, решения и приговоры судей исследуемого периода (1880–1991 гг.), отчёты судов о деятельности (1926–1991 гг.), а также законодательство других государств и их судебная практика.

Научная новизна исследования. В диссертационном исследовании впервые выявлены сущность и историко-правовые особенности формирования и развития институтов, осуществляющих правосудие в Бадахшанском регионе Таджикистана, которые определены как традиционный институт судебной справедливости в различные исторические периоды с присущей ему особой практикой рассмотрения судебных споров. В результате проведённого исследования история судов Республики Таджикистан на территории Бадахшана получила всестороннее отражение, а с учётом специфики каждого исторического этапа сформулированы

обоснованные научные выводы. На основе исторических источников и архивных документов впервые предпринята попытка анализа и систематизации целостной истории деятельности судов в Бадахшане, а также проведена периодизация развития судебных институтов данного региона Таджикистана. В исследовании выявлены особенности функционирования институтов и источников обычного права, исламского права, советского и современного права, а также соотношение и взаимодействие этих правовых систем на примере их практического применения в Бадахшане.

Сформулированные в исследовании выводы и предложения могут способствовать дальнейшему развитию доктрины теории государства и права в части изучения традиционных судебных институтов Таджикистана, а также совершенствованию права и законодательства Республики Таджикистан в сфере правосудия.

Основные положения, вносимые на защиту:

Научная новизна исследования обосновывается следующими положениями, выносимые на защиту:

1. Установлено, что в досоветском Бадахшане институты разрешения правовых споров включали государственные, общественные, религиозные и военно-колониальные органы, а в качестве источников процессуального права применялись нормы местных обычаев и традиций, при необходимости – нормы исламского права и законодательства России. Анализ соотношения и противоречий в осуществлении правосудия казиями, российскими военными отрядами, администрацией Бухарского эмира в Бадахшане, показал, что военные органы России вмешивались в компетенцию государственных судей и самостоятельно рассматривали правовые споры.

Выявлено, что в досоветский период в системе осуществления правосудия наиболее авторитетную роль играли институты казиев, местное духовенство (пиры, халифы), а также начальник российского военного отряда в Хороге, которые принимали участие в разрешении различных споров и конфликтов. С укреплением власти Бухарского эмирата на территории Горного Бадахшана рассмотрение правовых споров в основном осуществлялось казиями, назначаемыми эмиром Бухары.

По результатам исследования, с опорой на судебную практику дореволюционного Таджикистана и региона Бадахшана, разработаны дефиниции понятий «осуществление судебного правосудия» и «правосудие», направленные на совершенствование понятийного аппарата института правосудия: «Осуществление судебного правосудия – это правовой процесс, включающий досудебную, судебную, иные стадии обжалования и контроля, сущность которого заключается в защите и восстановлении прав, свобод и законных интересов сторон спора»; «Правосудие – это деятельность, направленная на установление истины и разрешение правовых споров, осуществляемая государственными органами, уполномоченными лицами, а в отдельных случаях – неуполномоченными административными, религиозными и военными лицами, в том числе авторитетными членами общества, обладающими знанием норм права, законодательства, а также местных правовых традиций и обычаяев».

2. Предлагается следующая периодизация развития системы судебного правосудия и её институтов на территории Бадахшана:

- 1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стал период Декларации Кира Великого (515 г. до н. э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело письменную и системную форму, а правосудие было усовершенствовано и основано на определённых правовых принципах;
- 2) этап действия законов «Авесты» и зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIII в.), когда правосудие осуществлялось в соответствии с авестийскими ценностями, что отражено в документах крепости Муг и законах Деваштича;
- 3) этап функционирования исламской судебной системы;
- 4) этап переходного права и судебной системы;
- 5) этап советского права и судебной системы, основанной на учении романо-германской правовой семьи;

6) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время.

Институты разрешения правовых споров на указанных этапах отличались друг от друга и имели собственные специфические черты. В деятельности органов судебного правосудия на территории Бадахшана наблюдался ряд особенностей. На третьем этапе – этапе суда казиев – в Бадахшане преимущественно функционировал традиционный суд пиров и халифов. Еще одной особенностью переходного досоветского этапа являлось то, что важнейшими субъектами, к которым население обращалось за разрешением судебных споров, были представители российской армии в Бадахшане (начальники военных отрядов).

3. Создание советского государства и образование Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики, а в дальнейшем признание её в качестве союзной республики, привели к формированию новой системы источников права и новых институтов правосудия. Основными нормативными правовыми актами, регулирующими деятельность новых судебных органов, стали декреты о суде и иные правовые акты новой советской власти. В данный период, до 1928–1929 годов, суды казиев частично продолжали рассматривать отдельные категории споров, что было обусловлено поздним распространением советского законодательства в регионе и лишь в 1929 году на территории Таджикистана и области суды казиев были упразднены, а советский суд стал единственным институтом судебного правосудия в регионе. Данный этап, развитие судебной системы включало создание новых судов (подготовку кадров, открытие учебных курсов при судах, смену алфавита и обучение новому письму, изучение местных особенностей и специфики преступности в Бадахшане), проведение судебных реформ (формирование центральных органов - общесоюзных судов, Верховного суда Таджикистана и местных судебных органов), а также взаимодействие партийных, государственных и судебных органов в целях совершенствования судебной системы.

4. Государственная независимость Таджикистана стала основой для масштабного обновления и проведения судебных

реформ, в том числе на территории современного Таджикистана и ГБАО. В условиях развития общества были проведены четыре судебно-правовые реформы. Распад Советского Союза и события 1990-х годов XX века привели к параличу судебной системы республики, особенно государственных структур Горно-Бадахшанской автономной области. Проведённое исследование показывает, что существующие сегодня проблемы в деятельности судебных органов Бадахшана имеют глубокие исторические корни: и в советский период суды региона находились в стадии формирования и совершенствования. Лишь в последнее десятилетие деятельность судов в ГБАО стала постепенно стабилизироваться. Негативные последствия не только событий 1990-х годов, но и более ранних периодов до сих пор ощущаются, особенно в сфере организации работы судов, нехватки квалифицированных судей, а также обеспечения гарантий и условий для их деятельности.

Изучение местных институтов государственной власти позволяет выявить особенности и закономерности развития таджикской государственности и создать условия для объективной оценки истории государственной власти и её роли в решении важнейших общественных вопросов. В этой связи представляется необходимым комплексное научное исследование истории государственной власти, в том числе институтов осуществления судебного правосудия, во всех регионах страны с учётом многообразия их особенностей.

С учётом опыта деятельности судебных институтов Бадахшана в досоветском периоде развития Таджикистана обосновывается необходимость возрождения и создания института традиционных судов в Республике Таджикистан с наделением их полномочиями по разрешению отдельных правонарушений в сфере частных и семейных отношений. В этой связи предлагается рассмотреть данный вопрос на уровне законодательства по мнению автора, институт традиционных судов может внести значительный вклад в обеспечение судебного правосудия, снизить нагрузку на суды общей юрисдикции и способствовать решению многих существующих проблем при разрешении споров на местном уровне.

Теоретическая и практическая значимость исследования.

Теоретическая значимость исследования выражается в том, что изложенные теоретические положения и выводы развиваются и совершенствуют ряд разделов общей теории права и государства, истории государства и права Таджикистана, а также могут послужить методологической основой для отраслевых юридических наук и других гуманитарных дисциплин.

Практическая значимость исследования заключается в том, что рекомендации, выработанные в ходе исследования, могут найти практическое применение в дальнейшей деятельности судов. Данное исследование может использоваться в качестве учебного материала для студентов по истории государства и права Таджикистана, судебной деятельности, а также для дальнейших исследований по теме истории судов Республики Таджикистан, служить важным источником для обогащения правовых знаний об истории судебной системы Республики Таджикистан. Отдельные выводы исследования могут быть использованы в качестве учебно-правового материала в целях профилактики преступности и правонарушений. Выводы и научные положения могут применяться как источник обмена мнениями и сравнительного анализа судебной практики, а также для пропаганды и популяризации деятельности судов Республики Таджикистан в современных условиях.

Степень достоверности результатов исследования. Выводы и результаты научного исследования опубликованы в рецензируемых научных журналах, а также в сборниках республиканских и международных конференций; они подготовлены и обоснованы на основе историко-правовых фактов и данных, научной литературы и источников.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Формирование и развитие институтов осуществления судебной власти в Таджикистане: историко-правовое исследование на примере Бадахшана» представленная на соискание ученой степени кандидата юридических наук соответствует паспорту научной специальности 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве, утвержденному решением Президиума Высшей

аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 года № 10.

Личный вклад соискателя ученой степени. Личный вклад соискателя заключается в том, что проведенное им научное исследование, включая историко-правовой анализ, предложенные научные положения и выводы, являются результатом авторской работы докторанта. Их обоснованность и актуальность подтверждены в научных статьях, отчетах и докладах, представленных на научных мероприятиях.

Апробация и реализация результатов исследования. Результаты диссертационного исследования обсуждены и одобрены в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддина Национальной академии наук Таджикистана; научные достижения автора по теме опубликованы в материалах международных и республиканских конференций и других научных мероприятий, в том числе:

А) международные :

– Международная научно-практическая конференция «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки, доклад на тему «Соотношение судебной системы и системы судебных органов», г.Душанбе, 29 апреля 2023г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Экономическое и социальное развитие Таджикистана: достижения, проблемы и перспективы», доклад на тему «Национальное единство и его роль в обеспечении судебной справедливости», г. Хорог, 13-14 июня 2023г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Развитие науки и образования в условиях глобализации на примере горных регионов: проблемы, новые подходы и актуальные исследования», посвященная 30-летию XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан и 30-летию Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, доклад на тему «Стратегия государственной политики Таджикистана в сфере правовых реформ», г. Хорог, 11-12 ноября 2022 г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Права человека и глобализация», посвященная Дню прав человека, доклад на тему «Защита прав и свобод человека и гражданина конституционная обязанность судебной власти», г. Душанбе, 8 декабря 2023 г.;

– Материалы VII Международной научно-теоретической конференции «Права человека и глобализация», посвященной Дню прав человека и объявлению «Года правового просвещения», доклад на тему «Принцип справедливости во Всеобщей декларации прав человека», г. Душанбе, 10 декабря 2024 г.;

– Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию принятия Конституции Республики Таджикистан и объявлению 2024 года «Годом правового просвещения», доклад на тему «Конституция как политico-правовая основа развития национальной государственности», г. Душанбе, 25 октября 2024 г.;

– Международная научно-практическая конференция «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки, доклад на тему «Проблемы реализации судебной власти в независимом Таджикистане», г. Душанбе, 18 апреля 2025г.;

Б) республиканские:

– Республиканская научно-практическая конференция «Развитие ГБАО в период государственной независимости», посвященная 30-летию государственной независимости Республики Таджикистан, доклад на тему «Государственная независимость Таджикистана и формирование судебной системы», г. Хорог, 03 сентябрь 2022 г.;

– Республиканская научно-практическая конференция «Правовое просвещение - воспитательный фактор молодежи в современном обществе», посвящённая объявлению 2024 года «Годом правового просвещения в Республике Таджикистан», на тему «Роль правового просвещения граждан в построении справедливого общества». г. Хорог, 2024 г.;

– Республиканская научно-практическая конференция «Государственная независимость - основа укрепления правового государства», посвящённая 33-летию

Государственной независимости Республики Таджикистан, на тему «Государственная независимость Республики Таджикистан и её ключевая роль в укреплении судебной власти». г. Душанбе, 03 сентября 2024 г.

– Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 30-летию Маджлиси Оли Республики Таджикистан, доклад на тему «Деятельность судебной власти в соответствии с законодательством Республики Таджикистан», г. Душанбе, 25 февраля 2025 г.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации автором подготовлены и опубликованы 25 научных статьи, из них 14 статей опубликованы в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 11 статей опубликованы в других журналах.

Структура и объем диссертации. Структура диссертации соответствует целями и задачами исследования а также требованиями Положения ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Диссертация состоит из перечня сокращений и условных обозначений, введения, 3 глава и 10 параграфов, заключения, рекомендаций по практическому применению результатов исследования, списка литературы (источников) и публикаций по теме диссертации. Общий объем диссертации составляет 236 печатных страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении изложена актуальность темы исследования, раскрыта степень её научной разработанности, определены цель и задачи исследования, методологические основы, научная новизна и основные положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая значимость исследования, апробация его результатов, а также структура и объем диссертации.

Первая глава диссертации – «Понятие правосудия, история возникновения и развития институтов, осуществляющих судебную власть в Таджикистане» состоит из трёх разделов.

В первом параграфе первой главы – «Понятие и содержание правосудия, институты, осуществляющие судебную власть» проанализированы взгляды учёных на понятие правосудия и на

основе анализа деятельности и исторического опыта существования судебных институтов предложено авторское определение. На основе анализа сформулировано понятие «осуществление правосудия» согласно которому «осуществление правосудия является правовой процесс, включающий досудебную, судебную и иные стадии обжалования и контроля, сущностью которого является защита и восстановление прав, свобод и законных интересов сторон спора».

С учётом опыта судебной практики досоветского Таджикистана и региона Бадахшана предлагается следующее авторское определение: «Правосудие – это деятельность, направленная на установление истины в правовых спорах и их разрешение по существу, осуществляемая государственными органами, уполномоченными лицами, а в отдельных случаях – неуполномоченными административными, религиозными и военными лицами, а также авторитетными представителями общества, обладающими знаниями норм права, законодательства, местных правовых традиций и обычаев».

Во втором параграфе «Периодизация истории возникновения и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане» проведена периодизация развития судебных институтов Таджикистана, в том числе и на территории Бадахшана. В частности, выделяются следующие этапы в рамках которой выделены следующие этапы: 1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стало принятие Декларации Кира Великого (539 г. до н.э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело системную и письменную форму, что способствовало совершенствованию судебной справедливости и формированию определённых правовых принципов; 2) этап введения в действие правовых норм «Авесты» и в целом зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIIIв.); 3) этап действия исламской судебной системы; 4) этап существования права и судебной системы переходного периода; 5) этап советского права и судебной

системы, функционировавший на основе доктрины романо-германской правовой семьи; б) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время.

В третьем параграфе – «Источники права осуществления правосудия» автор попытался раскрыть источники и причины осуществления правосудия и пришел к выводу, что в досоветский период источниками права являлись правовые обычаи, исламское право и законодательство, а в советский и современный периоды – декреты, конституции, законы и подзаконные нормативные акты.

Вторая глава диссертации – «Возникновение и формирование институтов, осуществляющих правосудие в регионе Бадахшана Таджикистана» включает в себя пять параграфов.

В первом параграфе – «Судья (кази) как государственный институт правосудия в досоветском Бадахшане» было праведенно исследование и раскрыты особенности деятельности судей, полномочия которых ограничивались отправлением правосудия и удостоверением документов. К суде казия обращались при необходимости и в случаях, когда необходимо было получить акты, документы, заверяющие право на собственность, или при рассмотрении иска, основанное на документах, выданных государственными или судебными органами. Значительную роль в судебной практике на территории Бадахшана играли представители российских военных подразделений.

На основании анализа деятельности общего суда можно сделать вывод, что судебная инстанция Бадахшана, хотя и обладала широкими полномочиями с периода присоединения к Бухарскому эмирату, в основном занималась рассмотрением дел, исковые требования по которым предъявлялись на основании принятого или утверждённого государственного документа либо требовали предоставления официального государственного документа. По числу судов и на количество населения в регионе Бадахшана на одного судью приходилось меньше жителей, а судьи здесь были более многочисленны по сравнению с

другими регионами. Наблюдались такие проблемы, как взяточничество, непосредственное влияние русских военных на деятельность суда, вмешательство государственных чиновников в судебную работу — государственный судья сталкивался с этим, что приводило снижению авторитета судей и побуждало население обращаться для рассмотрения правовых споров в другие коллективные и административные органы.

Во втором параграфе второй главы – “Общественные институты рассмотрения правовых споров и осуществления правосудия на территории досоветского Бадахшана” исследовано деятельность общественных и административных институтов, не являвшиеся судебными органами, но участвовавшие в разрешении правовых споров. Отмечается что, в отдалённом регионе Бадахшан в течение 20-х годов XX века население всё ещё пользовалось местными органами осуществления судебной власти, особенно религиозными учреждениями. Кроме того, органами коллективного осуществления судебной власти и рассмотрения правовых споров были старейшины деревень (деххудо/оксакол), миробы, старейшины деревень, халифы и другие, которые при обращении к ним истцов могли бесплатно рассматривать споры на общественной основе. При рассмотрении исков гарантами исполнения большинства решений этих коллективных органов выступали члены общины или соседи.

Таким образом, коллективные органы, суды по обычаям и известные в местности лица могли выступать в качестве арбитра и принимать решения по искам истцов. Осуществление и исполнение принятого решения носило добровольный характер и осуществлялось под влиянием общества (соседей и известных в местности лиц).

В третьем параграфе второй главы диссертации – «Традиционные институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане» был проведен анализ и отмечено в частности, что в следствие слабости государственной власти и высокого религиозного авторитета населения разбирательство правовых споров касающихся морали, быта, собственности,

наследования нередко осуществлялось пирами и халифами. Данные институты могли на бесплатной основе, и в ходе одного заседания разрешить спор и принимать решение. Это было выгодно как государству, так и сторонам истцу и ответчику. С одной стороны, не было необходимости в содержании судебного персонала, с другой, стороны, истцы по своей воле и бесплатно выполняли принятное решение данными институтами

В четвёртом параграфе второй главы "Административные институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане" проводится анализ административных институтов по рассмотрению правовых споров и автор приходит к выводу что на территории Бухарского эмирата практически каждый административный чиновник занимался осуществление правосудия. А также рассмотрение исков являлось часть дохода бадахшанских чиновников известных как «хизматона». Кроме того в этом подразделе указаны формальные пути участия административных чиновников при урегулировании претензии. Когда официально судя передавал вопросы ведения следствия, рассмотрения дела своему помощнику, местному чиновнику или известным на местах лицам. По рассмотрению дел, в этих случаях, проект решения передавалось судье, который формально утверждал его. Если стороны пришли к согласию при рассмотрении дела, то принимать решение по делу не требовалось, оно считалось решенным.

В пятом параграфе второй главы – “Военно-имперские институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане” исследована влияние военных лиц на деятельность суда в Бадахшане на основе опубликованных источников, анализируется реальная практика судов Бадахшана и широкомасштабное вмешательство российских военных представителей в регионе– начальника Хорогского военного отряда и Лангарского пограничного отряда(в Ишкашиме и Вахана). Автор попытался раскрыть способы и методы вмешательства колониальных военных органов в рассмотрение требований жителей Бадахшана. По мнению автора, документы свидетельствует о том, что большинство решений государственных судов принималось на основании

деятельности колониальных военных властей или под их давлением.

Третья глава диссертации – «Судебная власть в советский период, независимом Таджикистане и перспективы её развития» состоит из двух параграфов и охватывает деятельность судебных органов ГБАО Таджикистана в советский и современный периоды.

В первом параграфе **“Институты осуществления правосудия в ГБАО в составе РСС Таджикистан”** рассматривается становление и деятельность судебных органов ГБАО в составе Таджикской ССР, их достижения и недостатки, а также меры по подготовке местных кадров для судебной системы. В результате исследования сделан вывод, что работа судебных органов в период с 1930 по 1990 годы претерпела кардинальные изменения по сравнению с периодом 1920–1930-х годов XX века, и эти изменения оказали серьёзное влияние на дальнейшее развитие судов. В этот период уровень подготовки сотрудников судебных органов был доведён до уровня высшего университетского образования, и вопросы обеспечения отрасли новыми специалистами были решены. Также в этот период повысилось качество и сроки рассмотрения дел по сравнению с 1920-ми годами, а авторитет судебных органов среди населения возрос. Наряду с этими реформами происходили частые изменения в управлении судебными органами в 1970 году было вновь создано Министерство юстиции без права надзора, а с 2 августа 1971 года судебные органы вновь подчинялись Министерству юстиции и подотчётны ему. В дальнейшем все участники судебного процесса, включая судей и судебных исполнителей, обязаны были представлять отчёты в Министерство юстиции в соответствии с едиными требованиями.

Во втором параграфе третьей главы **«Проблемы осуществления судебной власти в суверенном Таджикистане и перспективы её развития»** проведён анализ развития судебных органов на этапе государственной независимости.

В частности, провозглашение государственной независимости, а затем социально-политические потрясения 1990-х годов XX века оказали негативное влияние на деятельность судов в Таджикистане, особенно на территории ГБАО, поскольку большинство специалистов ушли с работы, а на их место не были подготовлены достойные преемники.

Судебные органы в истории своего развития накопили значительный практический опыт. По мнению автора, этот опыт должен быть широко использован в перспективе развития данных органов. Например, создание коллегиальных судов, общественных судов должно использоваться через законодательство для снижения нагрузки на общие суды. Это один из способов сокращения государственных бюджетных расходов на судебные органы. Кроме того, такие меры могут препятствовать коррупции и преступлениям, связанным с взяточничеством.

Определённые существующие недостатки в деятельности судов также нуждаются в исправлении. По мнению автора, одним из серьёзных недостатков деятельности судебных органов является противоречие между нормативными правовыми актами. Другой аспект данной проблемы — отсутствие устойчивой научной терминологии и непредставление чётко закреплённого понятия в нормативных и правовых актах. Иногда таджикский текст документа противоречит русскому тексту, либо содержание и объём статьи на двух языках не совпадают. Это свидетельствует о недостатках законодательной техники. Все эти и другие недостатки, безусловно, негативно влияют на деятельность судебных органов и снижают авторитет судей.

Отмечается, что задача повышения уровня профессионального сознания судей требует обучения, образования, воспитания и повышения квалификации. Сегодня созданы условия, при которых состав судебных работников также привлекается к научной работе, обучению и переподготовке для формирования профессиональных

навыков и повышения уровня знаний. Для судей необходимо создавать курсы переподготовки и профильные академии.

Деятельность судебных органов оживилась лишь в последние десятилетия и продолжает развиваться непрерывно. Сегодня роль судебной власти в развитии демократического правового государства, обеспечении реализации и защиты конституционных прав и свобод каждого человека, а также защите интересов государства является значительной судебная власть осуществляет свою основную функцию по обеспечению социальной справедливости и применяет судебное правосудие как средство и метод её реализации.

Автором рассмотрен и проанализирован ряд научных взглядов, касающихся судебно-правовых реформ в республике. В частности, анализируются идеи объединения Верховного суда и Высшего экономического суда и определения их места в системе судебной власти, а также вопросы Конституционного суда, административных судов и семейного суда, которые существуют как в научных кругах, так и в обществе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По результатам исследования историко-правовых аспектов формирования и развития институтов осуществления судебной справедливости в Таджикистане сформулированы следующие выводы:

1. Установлено, что судебная власть является одной из ветвей государственной власти, играющей особую роль в балансе между ветвями политической власти. На наш взгляд, изучение государственной власти с данной точки зрения представляется важным и актуальным, поскольку в целом она придаёт логическую завершённость деятельности законодательных и исполнительных органов власти. Иными словами, при добровольном соблюдении норм нормативно-правовых актов обеспечивается и реализуется общественный порядок, и необходимость применения принуждения не возникает. Лишь в случае нарушения норм, принятых в процессе демократического правотворчества и в соответствии с

установленными правовыми процедурами, активизируется деятельность судебных органов [24-М].

2. Вместе с тем исследование показало, что, несмотря на существование единой судебной системы в Таджикистане, в прошлом имели место определённые различия в деятельности и практике судебных органов в различных регионах и местностях страны. Эти различия особенно отчётливо проявлялись на этапах становления государства и судебных органов, в зороастрыйский, исламский периоды и в досоветской истории таджикского народа. Исследование доказало, что судебные органы на территории Бадахшана обладали рядом специфических особенностей. Исторические факты существования различных институтов осуществления судебной справедливости свидетельствуют о том, что судебная справедливость в каждом регионе страны имела свои особенности в реализации.

3. Установлено, что история судебной власти в Бадахшане тесно связана с общей историей этапов развития судебной власти в досоветском, советском и постсоветском Таджикистане. В ходе исследования проанализированы все периодизации истории государства и права Таджикистана и их соответствие развитию судебной власти в регионе Бадахшана, на основании чего предложена следующая периодизация этапов развития судебной власти:

1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стал принятие Декларации Кира Великого (539 г. до н.э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело системную и письменную форму, что способствовало совершенствованию судебной справедливости и формированию определённых правовых принципов; 2) этап введения в действие правовых норм «Авесты» и в целом зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIIIв.); 3) этап действия исламской судебной системы; 4) этап существования права и судебной системы переходного периода; 5) этап советского права и судебной системы, функционировавший на основе доктрины романо-

германской правовой семьи; 6) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время [9-М].

4. Установлено, что институты рассмотрения правовых споров на указанных этапах отличались друг от друга и обладали особыми чертами. В деятельности судебных органов на территории Бадахшана наблюдался ряд специфических особенностей. Так, на третьем этапе в Бадахшане, наряду с судом казия, также функционировал традиционный суд пирров и халифов. Другой особенностью переходного досоветского периода было то, что одним из наиболее значимых субъектов, к которым население обращалось для разрешения судебных споров, являлись представители российской армии в Бадахшане (командиры военных отрядов) [14-М].

5. Выявлено, что в досоветском Бадахшане институты разрешения судебных споров включали государственные, общественные, религиозные и военно-колониальные структуры, а в качестве источников процессуального права применялись нормы местных обычаев и традиций, а также нормы исламского права и российского законодательства [11-М]. Установлено, что в досоветском периоде в системе правосудия наибольшим авторитетом пользовались суды казия, местные духовные лица (пиры, халифы), а также начальники российских военных отрядов в Бадахшане, принимавшие участие в разрешении различных споров.

6. На основе результатов исследования, с учётом судебной практики досоветского Таджикистана и региона Бадахшана, разработаны дефиниции понятий «осуществление правосудие» и «судебная справедливость», которые, по нашему мнению, способствуют совершенствованию понятийного аппарата института судебной справедливости: **«Осуществление правосудия** – это правовой процесс, включающий досудебную, судебную и иные стадии обжалования и надзора, по своей сущности направленный на защиту и восстановление прав, свобод и законных интересов сторон спора»; **«Правосудие** – это деятельность, направленная на установление истины в правовых спорах и их сущностное разрешение со стороны государственных органов, уполномоченных лиц, а в отдельных

случаях – неуполномоченных административных, религиозных и военных субъектов, в том числе авторитетных лиц, обладающих знанием норм права, законодательства, местных правовых традиций и обычаев» [7, 8-М].

7. В рассматриваемый исторический период государственным судом в регионе являлся суд кази, назначаемого эмиром Бухары. Однако кази в Бадахшане не осуществлял весь объём полномочий, характерный для кази в других регионах Таджикистана, и его компетенция была ограниченной. Исследование показало, что назначенный кази в основном принимал к рассмотрению иски и дела, возбужденные на основании государственных документов либо материалов суда и иных органов. Дела, по итогам которых необходимо было оформить и выдать сторонам официальный документ, а также жалобы на решения иных административных органов. Большинство населения обращалось к кади лишь в случаях необходимости получения официального документа либо обжалования такого документа. Одновременно активная деятельность подразделений царской российской армии, размещённых в регионе, систематически вмешивалась в деятельность кази. Их вмешательство выражалось не только в изменении судебных решений, но и в участии во всём процессе рассмотрения дел, вплоть до утверждения решений кази собственной подписью и печатью. В Бадахшане фактически существовало двоевластие в осуществлении правосудия, при котором решение считалось действительным лишь при согласии обоих институтов. Это представляло собой форму взаимодействия судебных органов эмирата с военно-административными органами и представителями метрополии. Устойчивых и чётко регламентированных процедур рассмотрения дел не существовало: в одних случаях кази начинал и завершал дело самостоятельно, в других решение принималось при непосредственном участии местного военачальника, либо, напротив, военачальник рассматривал дело и направлял его к кази для формального утверждения. В итоге между судебными органами эмирата и военно-административными органами России на местах сложилась практика сотрудничества.

8. В регионе Бадахшана ряд административных органов также занимался осуществлением судебной справедливости. Следует отметить, что выводы Логофета об осуществлении правосудия административными органами в полной мере применимы и к Бадахшану. При этом выявлено, что административные органы не только рассматривали споры, но и в процессе осуществления правосудия нередко реализовывали собственные интересы путём взяточничества и вмешательства в деятельность кази [12-М].

9. Одними из наиболее авторитетных институтов осуществления судебной справедливости являлись религиозные институты региона. Кази назначался из среды духовенства и выступал в Бадахшане в качестве государственного судьи. В результате анализа установлено, что представители местного духовенства – известные как пиры и халифы, являлись двумя ключевыми институтами в сфере судебной справедливости. Пир рассматривал практически все споры между своими последователями, за исключением дел, отнесённых к компетенции государственного суда. Сделки купли-продажи, наследования и дарения земли также совершались с согласия пира. К (х) алифа, являясь помощником пира, по его поручению мог рассматривать отдельные важные споры и разрешал большинство конфликтов на подведомственной ему территории[14-М]. В целом правовые споры со стороны данных институтов рассматривалась бесплатно, как религиозную обязанность, придавая при этом большое значение нравственному воспитанию и формированию правосознания населения.

10. Анализ исполнения решений пира и халифов показал, что их требования исполнялись оперативно и добровольно. Эти решения основывались на религиозном сознании и мировоззрении последователей, воспринимались как имеющие духовный характер и потому исполнялись без вмешательства внешних или государственных органов, по собственной воле правонарушителя [14-М]. Положительным аспектом рассмотрения споров у пира было достижение примирения сторон: он призывал к согласию, прощению и примирению, вследствие чего после разрешения спора между сторонами не

сохранялось взаимных претензий и вражды, и они продолжали жить по соседству.

11. Наряду с указанными институтами в регионе функционировал и «Божий суд». Он применялся при рассмотрении ряда споров между населением. В качестве коллективных судей обычно выступали местные руководители, уважаемые старейшины и авторитетные лица. В отдельных случаях решение о наказании могло приниматься всем населением квартала (махалла), улицы или села. Так, при совершении греха «прелюбодеяния» все соседи выступали в роли судей и свидетелей. Виновные нередко брали в рот сосок девушки или женщины, признанной виновной, и называли её сестрой или матерью. К числу наказаний относилось также поражение виновного выстрелом с лошади.

12. В советский период развитие судебных органов в регионе Бадахшана осуществлялось наряду с созданием государственных советских судов, а также товарищеских судов, которые занимались рассмотрением отдельных споров между населением. Общественные и товарищеские суды, в силу своей малозатратности либо полной безвозмездности, ориентации на примирение сторон и отсутствия необходимости возложения финансовых обязательств на государство, особенно в кризисных условиях, способствовали существенному снижению государственных расходов [3-М]. Установление Советской власти на территории современного Таджикистана и его различных регионов произошло в 1917–1930 годах. В отличие от других районов Советского Таджикистана, в Бадахшане противостояние антисоветских групп проявлялось в меньшей степени, в связи с чем Советская власть здесь укреплялась последовательно и поэтапно. Одновременно в регионе на постоянной основе формировались и судебные органы.

13. В конце 1980-х годов на политической арене страны стали проявляться явления политического кризиса, что привело к ослаблению деятельности судебных органов. По всей стране начали внедряться новые экономические отношения. В результате политических процессов, начавшихся в центре Советского государства, судебная система, наряду с другими

государственными структурами, оказалась в состоянии глубокого кризиса, итогом которого стал распад судебной системы СССР. В 1990-е годы уровень преступности в ГБАО значительно возрос. Несмотря на сложную обстановку, в начале 1992 года суды продолжили свою деятельность по обеспечению судебной справедливости [10-М].

14. История деятельности судов в Горно-Бадахшанской автономной области свидетельствует о том, что с момента их создания и по настоящее время работники судов играли важную роль в обеспечении судебной справедливости и снижении уровня преступности. Однако, несмотря на достигнутые успехи, судебная система страны по-прежнему нуждается в реформировании и обновлении. Положение судебной власти и её ключевая роль для современного общества обязывают судей осознавать повышенную ответственность за обеспечение судебной справедливости и вносить вклад в развитие здорового, миролюбивого и справедливого общества.

15. Исследование показало, что суды играют ключевую роль в обеспечении социальной справедливости и защите прав и свобод граждан, при этом именно уровень обеспечения этих прав и свобод выступает основным критерием оценки деятельности судебных органов. Изучение данной темы позволило проанализировать деятельность судов в отдалённых районах и исследовать соблюдение прав и свобод граждан на их примере, поскольку именно в таких районах нередко наблюдаются случаи вмешательства местных органов государственной власти в деятельность судебных органов.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

По результатам проведённого исследования предлагаются следующие рекомендации для практического использования:

1. Необходимо улучшить взаимодействие судебных органов с населением, при этом ключевая роль судов как института обеспечения справедливости должна быть наглядно представлена в общественном сознании. В этой связи следует укреплять связь судов с населением посредством различных мероприятий, в частности целесообразно возрождение и

создание товарищеских судов на предприятиях и в организациях. При этом возможно широкое использование богатого опыта судебной практики советского периода.

2. Опыт деятельности судов в истории страны и в период государственной независимости Таджикистана следует использовать для пропаганды и развития правового воспитания граждан. В этих целях целесообразно подготовить научные труды, монографии, исследования и учебные материалы и широко применять их в образовательном процессе в школах и высших учебных заведениях.

3. Материалы настоящего исследования охватывают ранее недостаточно изученные научные аспекты и способствуют углублению содержания таких учебных и научных дисциплин, как «История государства и права Таджикистана», «Судебное право», а также дисциплин процессуально-правового и историко-правового профиля. Они могут быть использованы в качестве учебного материала при подготовке судей-стажёров. Исследование как комплексный научный труд может быть опубликовано в форме монографии для общего изучения истории судов и их деятельности в различные исторические периоды, а также для подготовки истории судов Таджикистана и анализа судебной практики и опыта.

4. С учётом того, что 2024 год в Таджикистане и 2027 год на пространстве СНГ объявлены «Годом правового просвещения», и в рамках этого уже проведён ряд мероприятий, представляется необходимым активизировать пропаганду и разъяснение нормативно-правовых актов также через суды и судей, с тем чтобы судебные органы внесли весомый вклад в данное направление.

5. В контексте Послания Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан о переходе к цифровой экономике рекомендуется внедрение цифровых технологий и в деятельность судебных органов. Необходимость цифровизации деятельности судебных учреждений, особенно в ГБАО, обусловлена географическими особенностями региона, удалённостью населённых пунктов от центра и сложностями доступа населения к судебным органам, экономией средств.

6. На республиканском и региональном уровнях, а также в постсоветском пространстве, следует регулярно организовывать и проводить научно-теоретические семинары, симпозиумы и конференции, посвящённые опыту работы судов, с последующей публикацией материалов этих мероприятий в средствах массовой информации, а также в газетах и научных журналах.

7. С учётом выводов, полученных в ходе исследования, и опыта традиционных судов региона Бадахшана Таджикистана в досоветские исторические периоды, представляется необходимым разработать и принять «Концепцию возрождения и создания традиционных национальных судов в Таджикистане».

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИЯ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1-А]. Алиназарова, К. Г. Амали меъёрҳои ҳукуки одатӣ ва ҳукуки исломӣ дар ҳудуди Помири тошӯрави [Матн] / К.Г.Алиназарова // Мачаллаи академии ҳукуқ. –2018. – № 4 . – С. 23-25. ISSN: 2305-0535.

[2-А]. Алиназарова, К. Г. Таърихнигории таърихи суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / К. Г. Алиназарова//Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон.. – 2019. – №7. – С. 63-65. ISSN: 2074-1847.

[3-А]. Алиназарова, К. Г. Фаъолияти судҳои ҷамоатӣ дар ҳудуди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / К.Г. Алиназарова //Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2019. – №6.– С.117-119. ISSN: 2074-1847.

[4-А]. Алиназарова,К.Г.Фаъолияти судҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар даврони истиқлолият (солҳои 1991-2018)[Матн] / К.Г. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2020. – №4. – С.76-79. ISSN: 2074-1847.

[5-А]. Алиназарова, К. Г. Масоили таъсиси судҳои Шуравӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / К. Г. Алиназарова // Мачаллаи академии ҳукуқ. – 2021. – №1. – С.194-196. ISSN: 2305-0535

[6-А]. Алиназарова, К. Г., Буризода, Э.Б. Ниходҳои амалисозандай адолати судӣ дар низоми судии давлатҳои аввалини тоҷикон (дар мисоли давлати Ҳаҷоманишӣ) [Матн] / К.Г. Алиназарова // Правовая жизнь. – 2022. – №3 (39). – С. 19-26. ISSN: 2307-5198

[7-А]. Алиназарова, К.Г. Мафҳуми ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ [Матн] / К.Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №1.(45). – С. 210–215. ISSN: 2305-0535

[8-А]. Алиназарова, К.Г. Пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К.Г. Алиназарова // Паёми Филиали Донишгоҳи Давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, баҳши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2023. – Том 1, – №1.(30). – С.43–49.

[9-А]. Алиназарова, К.Г. Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] К.Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №2.(46). – С. 55-61. ISSN 2305-0535.

[10-А]. Алиназарова, К.Г. Санадҳои меъёри ва асосҳои ҳуқуқии танзими фаъолияти судҳо тибқи Конституцияи соли 1977 (солҳои 1978-1994) [Матн] / К. Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №4(48). – С.73-77. ISSN 2305-0535.

[11-А]. Алиназарова, К.Г. Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ дар минтақаи Бадаҳшон [Матн] / К.Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №1(53). – С. 75-81. ISSN 2305-0535.

[12-А]. Алиназарова, К.Г. Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон [Матн] / К. Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №3(55). 2025. – С.53-58. ISSN 2305-0535.

[13-А]. Алиназарова, К.Г., Буризода, Э.Б. Сарчашмаҳои ҳуқуқии амалисозии адолати судӣ [Матн] / К. Г. Алиназарова // Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4 (56). – С. 77-83. ISSN 2305-0535.

[14-А]. Алиназарова, К. Г. Ниҳодҳои динии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадаҳшон [Матн] / К.Г. Алиназарова //Машаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4(56). – С.84-90. ISSN 2305-0535.

II. Статьи в других научных журналах и сборниках:

[15-А]. Алиназарова, К.Г. Истиқтолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ [Матн] / К.Г. Алиназарова // Маводи конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳурӣ дар мавзӯи «Рушди ВМҚБ дар даврони истиқтоли давлатӣ», баҳшида ба 31– солагии

истиқлолияти давлатии Чумхурии Тоҷикистон. – 6-уми сентябрி соли 2022, ш.Хорӯғ. –Хорӯғ, 2022. –С. 151-154.

[16-А]. Алиназарова, К.Г. Стратегияи сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти ислоҳоти ҳуқуқӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити қӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои даҳлдор», баҳшида ба 30-солагии Ичлоисия XVI Шӯрои Олии Чумхурии Тоҷикистон ва 30-солагии Доңишгоҳи давлатии Хорӯғ ба номи Моёншо Назаршоев. –Хорӯғ, 11-12 ноябрини соли 2022. –Хорӯғ, 2022. – С.251-253.

[17-А]. Алиназарова, К.Г. Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи II – юмин конференсияи илмӣ амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба рӯзи илми тоҷик. – Душанбе, 29 апрели соли 2023. –Душанбе, 2024. – С.95-99.

[18-А]. Алиназарова, К.Г. Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таъмини адолати судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводҳои Конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» . –Хорӯғ, 13-14 июняи соли2023, ш.Хорӯғ. –Хорӯғ, 2023. – С.39- 41.

[19-А]. Алиназарова, К. Г. Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд- вазифаи конститутсионии ҳокимияти судӣ / К.Г.Алиназарова // Маводи VI – умин конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон. ш. Душанбе, 8 декабри соли 2023. – Душанбе, 2024. – С. 32-36.

[20-А]. Алиназарова, К.Г. Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар [Матн] /К.Г.Алиназарова // Маҷмуаи Конференсияи чумхуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Маърифати ҳуқуқӣ -омили тарбиявии ҷавонон дар ҷомеаи муосир” баҳшида ба эълон гардидани - соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқи” дар Чумхурии Тоҷикистон. –Хорӯғ, 2024.– С.28-33.

[21-А]. Алиназарова, К. Г. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва нақши калидиии он дар таҳқими ҳокимияти судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ конференсияи илмӣ –

амалӣ чумхурияйӣ дар мавзӯи «Истиқолияти давлатӣ- заминай таҳқими давлати ҳукуқбунёд» Бахшида ба 33 – солагии истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 03.сенябр соли 2024. – Душанбе, 2024. – С. 108-112.

[22-А]. Алиназарова, К.Г. Принципи адолат дар Эъломияи ҳуқуқи башар [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи VII- уми конференсияи байналмилалии илмӣ - назариявии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва эълон гардиданӣ “Соли маърифати ҳуқуқӣ” . – Душанбе, 10 декабря соли 2024. – Душанбе, 2025. – С. 282-286.

[23-А]. Алиназарова, К.Г. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳқими ҳокимияти судӣ [Матн] / К.Г. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии баҳшида ба 30 - солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардиданӣ соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. – Душанбе, 25 октябри соли 2025. –Душанбе, 2025. – С. 276-280.

[24-А]. Алиназарова, К. Г. Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи конференсияи чумхуриявии илмӣ-амалӣ баҳшида ба 30-солагии Маҷlisи Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25-уми февралӣ соли 2025. –Душанбе, 2025. – С.193-198.

[25-А]. Алиназарова, К.Г. Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибиستикӯл [Матн] / К.Г.Алиназарова // IV-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба Рӯзи илми тоҷик. ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 315-318.

РУЙХАТИ АДАБИЁТ

I. Асари таърихи-сиёсӣ

[1]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таъриҳ ва тамаддуни Ориёй. [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.

II. Монографияҳо, китобҳо ва васоити таълимӣ

[2]. Азизкулова, Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан. [Текст] / Г.С. Азизкулова.– Душанбе, 1995. –256 с.

[3]. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф [Текст] / М.С.Андреев вып. I. – Сталинабад: Издательства АН Тадж ССР, 1953. – 253 с.

- [4]. Болдырев, А.Н. История Бадахшон [Текст] / А.Н. Болдырев.– М., 1974. – 220с.
- [5]. Бурхониддини Кушкакӣ «Қатаған ва Бадахшон» Бойгонии давлатии ҶТ дар ВМКБ. [Матн] / К.Бурхониддин Фонди Х. Бурибеков.
- [6]. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) [Текст] / И.Б. Буриев.– Душанбе: Ирфон, 2008. – 294 с.
- [7]. Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст] / А.А. Бобринской.– М, 1908.– 150с.
- [8]. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: Современное состояние и перспективы развития. [Текст] / Х.М. Гафуров.– Душанбе, 2009. – 184с.
- [9]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. [Текст] / А.М.Диноршоев.– Душанбе, 2006.–197с.
- [10]. Зоир, Дж.М. Конституции Республики Таджикистан 20 – лет. [Текст] / Дж.М. Зоир.– Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 151 с.
- [11]. Искандаров, З.Х. Ҳуқуки инсон ва механизми миллии ҳимоя. [Текст] / З.Х. Искандаров.– Душанбе, 2007. –136 с.
- [12]. Мирзо, Сангмухаммади Бадахши. Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар. Таърихи Бадахшон. [Матн] / Бадахши Мирзо Сангмухаммад. – Душанбе, 2007.
- [13]. Маҳмудзода, М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ. [Матн] / М.А. Маҳмудзода.– Душанбе, 2017. – 632 с.
- [14]. Митюкова, К.Д. Опыт государственного строительства Таджикской АССР. [Текст] / К.Д. Митюкова.– Душанбе, 1988. –100 с.
- [15]. Марченко, М.Н. Судебное правотворчество и судебное право. [Текст] / М.Н.Марченко – М.: Проспект, 2006. – 510 с.
- [16]. Одинаев, Р.С. Формирование и развитие института мазалим в досоветском Таджикистане (историко-правовое исследование). [Текст] / Р.С. Одинаев.– Душанбе, 2012. – 174 с.
- [17]. Раджабов, С.А. Таджикская ССР – современное советское государство. [Текст] / С.А. Раджабов.– Душанбе, 1957. –348 с.
- [18]. Разыков, Ш. К истории совесткого суда в Таджикистане. [Текст] / Ш. Разыков.– Сталинобод, 1960. – 113 с.
- [19]. Тохиров, Ф.Т. История государства и права в Таджикистане (1917-1929 гг.). [Текст] / Ф.Т. Тохиров.– Душанбе: Дониш, 2004.

[20]. Холиков, А.Г. Андешаи давлати миллӣ. [Матн] / А.Г. Холиков.– Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 685 с.

[21]. Халикзода, А.Г. Хадис как источник мусульманского права. [Текст] / А.Г. Халикзода.– Душанбе: Шарқи озод, 1998. – 151 с.

[22]. Хаджибеков, Э. Исламитские духовные наставники (пиры), их роль в общественно-политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX – 30-е годы XX вв.) [Текст] / Э. Хаджибеков. – Душанбе: Бухоро, 2015.– 185с.

[23]. Ҳабибов, А. Ганҷи Бадаҳшон. [Матн] / А. Ҳабибов.– Душанбе: Ирфон, 1972. – 310с.

[24]. Ярославцев, В.Г. Нравственное правосудие и судебское правотворчество. [Текст] / В.Г. Ярославцев.– М, 2007. – 298 с.

III. Мақолаҳои илмӣ

[25]. Алиев, З.М., Асосҳои конституционии ташкили ҳокимияти иҷроия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / З.М. Алиев // Давлат ва ҳукуқ. – 2003. – №1. – С. 21-28.

[26]. Иброҳимов, С.И. Рушди илми ҳукуқӣ маъмурӣ дар Тоҷикистон. [Матн] / С.И. Иброҳимов // Мачаллаи Академияи Тоҷикистонии байналмилалии макотиби олӣ (ТОМАНҶ) / С.И. Иброҳимов. – 2020. – №1.– С.285-292.

[27]. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков по материалам конца XIX начале XX века. [Текст] / Н.А. Кисляков // Этнографии им М.Н.Миклухо – Маклая. Новая Серия, том XLIV. – М.: Наука, 1959. – С.141-155.

[28]. Семенов, А.А. Избранные сочинения. [Текст] / А.А. Семенов // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии, вып. II. Труды АН. Тадж. СССР. – Т. XXV, – Душанбе, 2013. – С.41-45.

[29]. Сотиволдиев, Р.Ш. Конституционно-правовые начала формирования гражданского общества и правового государства в постсоветском Таджикистане. [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев // Труды Академии МВД РТ. – Душанбе, 2002. - Вып. 5.– 62-69

[30]. Сафаров, И.Д. Историческое развитие теории правового государства. [Текст] / И.Д. Сафаров // Государство и право. – 2003. – №2. – С.1-13.

IV. Диссертатсияҳо ва авторефератҳо:

[31]. Азизов, У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного

Таджикистана: историко правовое исследование [Текст] : дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / У.А. Азизов. –Душанбе, 2015. – 413с.

[32]. Бабаджанов, И.Х. Жизнь и смерть человека как институционально–правовые категории (теоретико – аксиологический и частно-правовой анализ [Текст] : дис.д-ра юрид.наук: 12.00.01, 12.00.03/ И.Х. Бабаджанов. – Душанбе, 2014. – 341 с.

[33]. Нематов, А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан: актуальные вопросы теории и практики [Текст] : дисс...д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Р. Нематов. – Душанбе, 2013. – 331 с.

[34]. Обидова, М.Н. Право граждан участие в отправлении правосудия (теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование. [Текст] : дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.Н. Обидова.– Душанбе, 2020. – 189 с.

[35]. Сафаров, Б.А. Ранее исламское государство и формирование исламских представлений области [Текст]: автореф. дисс... канд. юрид .наук: 12.00.01. / Б.А. Сафаров.– Душанбе, 2009.– 24с

[36]. Тохиров, Ф.Т. Высшие органы государственной власти Таджикской АССР. [Текст]: автореф. дисс...канд. юрид.наук: 12.00.01 / Ф.Т. Тохиров.– Душанбе, 1971.– 20 с.

[37]. Шодиев, Н.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начало XXI вв.) [Текст] : дис.... канд. юрид.наук: 12.00.01 / Н.Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 180с.

АННОТАЦИЯ

ба диссертатсияи Алиназарова Кифоят Гуломназаровна дар мавзуи «Ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистон: таҳқиқоти таърихӣ – хуқуқӣ дар мисоли Бадаҳшон»

Калидвозжаҳо: таърихи давлат ва хуқуқ, таърихи суд, идоракунии давлатӣ, ҳокимияти судӣ, адолати судӣ, сарчашмаҳои хуқуқӣ, одатҳои хуқуқӣ, меъроҳи хуқуқӣ, конунҷбаҳси хуқуқӣ, муҳокимаи судӣ, ҷазо, баррасии дাъво, истеҳсолоти судӣ, қарор, суди маъмурӣ, мурофиаи судӣ, ҷиноят, хуқуқвайронқунӣ, ниҳоди қозӣёт.

Мақсади таҳқиқоти илмӣ омӯзишу таҳлили масоили таърихӣ-хуқуқии таъсисёбӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравӣ (дар мисоли Бадаҳшон), муайян намудани хусусияти амали ниҳодҳои судӣ ва инҷунин, таҳияи пешниҳоду тавсияҳо оид ба тақмили конунгузорӣ ва фаъолияти амалии судҳо дар замони мусоир мебошад.

Навғонии илмии диссертатсия дар мақсаду вазифаҳои таҳқиқот, омӯзиши конунгузории давраи гузашта оид ба масъалаи адолати судӣ, пайдоиш ва рушди ниҳодҳои судӣ, фаъолияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ ва баррасии баҳсаҳои хуқуқӣ дар минтақаи Бадаҳшони Тоҷикистон, нақши урғу одат ҳамчун сарчашмаи муҳими хуқуқи анъанавӣ дар ҳудуди Бадаҳшон мебошад. Навғонии таҳқиқоти мазкур ҳамзамон дар он ифода мейбад, ки он аввалин таҳқиқоти комплексӣ оид ба масъалаи ниҳоди адолати судӣ бо назардошти низоми хуқуқӣ аз тошуравӣ то низоми хуқуқи мусоирни Тоҷикистон дар минтақаи Бадаҳшон мебошад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он ифода мейбад, ки тавсияҳои пешниҳодгардида метавонанд татбиқи амалии худро дар фаъолияти минбаъдаи судҳо пайдо намоянд. Таҳқиқоти мазкур ҳамчун маводи дарсӣ барои донишҷӯён дар соҳаи таърихи давлат ва хуқуки Тоҷикистон, фаъолияти судӣ, барои таҳқиқоти минбаъда дар мавзуи мазкур ва ҳамчун сарчашмаи муҳим барои ғанӣ гардонидани донишҳои хуқуқӣ аз таърихи низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат намояд.

Нуқтаҳои илмӣ ҳамчун сарчашмаи мубодила ва таҳлили муқоисавии таҷрибай судҳо, барои ташвиқу тарғиби фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити замони мусоир метавонад истифода шавад.

Хулоса ва пешниҳодҳои дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсияни ба даст омада, дар ҳалли як қатор мушкилот метавонад аз ҷониби мақомоти давлатӣ, судя-коромӯз, судҳо, умуман аз ҷониби хуқуқшиносон, инҷунин намояндагони илмҳои дигари ҷомеашиносӣ истифода гардад.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Алиназарова Кифоят Гуломназаровны на тему «Становление и развитие институтов осуществляющих правосудие Таджикистане: историко-правовое исследование на примере Бадахшана»

Ключевые слова: история государства и права, история суда, государственное управление, судебная власть, судебный орган, административный суд, правосудие, источники права, правовые обычаи, правовые нормы, закон, правовой спор, правонарушение, преступление, судебное разбирательство, рассмотрение исков, наказание.

Цель исследования – изучение и анализ историко-правовых вопросов формирования и развития институтов, обеспечивающих судебную справедливость в досоветском, советском и постсоветском периодах истории Таджикистана (на примере Бадахшана), выявление особенностей функционирования судебных институтов, а также разработка предложений и рекомендаций по совершенствованию законодательства и практической деятельности судов в современных условиях.

Научная новизна диссертации заключается в исследовании цели и задач, изучении законодательства прошедших периодов по вопросам правосудия, учреждении и развития судебных институтов, деятельности органов, осуществляющих правосудие, а также рассмотрении правовых споров в регионе Бадахшана. Отражена роль обычая как важного источника традиционного права на территории Бадахшана. Новизна исследования проявляется в том, что это первое комплексное исследование института правосудия на основе от досоветской до современной правовых систем в Бадахшанском регионе Таджикистана.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что её выводы и рекомендации могут быть применены на практике в дальнейшей деятельности судебных органов. Данное исследование может служить учебным материалом для студентов в области истории государства и права Таджикистана, судебной деятельности, а также для дальнейших исследований по истории судов Республики Таджикистан как важный источник для обогащения юридических знаний о судебной системе страны.

Научные положения диссертации могут использоваться как источник обмена мнениями и сравнительного анализа опыта судов, а также для стимулирования и продвижения деятельности судов Республики Таджикистан в современных условиях.

Выводы и предложения, полученные в результате диссертационного исследования могут применяться при решении ряда проблем государственными органами, судьями - стажерами, практическими судьями, а также в целом юристами, а также представителями других общественных наук.

ANNOTATION

for the dissertation of Alinazarova Kifoyat Gulomnazarovna on the topic "Formation and development of institutions implementing justice in Tajikistan: a historical and legal study on the example of Badakhshan"

Keywords: history of the state and law, history of the court, public administration, judicial power, judicial authority, administrative court, justice, sources of law, legal customs, legal norms, law, legal dispute, offense, crime, judicial proceedings, consideration of claims, punishment.

The purpose of the study is to study and analyze the historical and legal issues of the formation and development of institutions ensuring judicial justice in the pre-Soviet, Soviet and post-Soviet periods of Tajikistan's history (using the example of Badakhshan), identify the specifics of the functioning of judicial institutions, as well as develop proposals and recommendations for improving legislation and the practice of courts in modern conditions.

The scientific novelty of the dissertation is the study of the purpose and objectives, the study of the legislation of past periods on justice, the establishment and development of judicial institutions, the activities of bodies administering justice, as well as the consideration of legal disputes in the Badakhshan region. The role of customs as an important source of traditional law in the territory of Badakhshan is reflected. The novelty of the study is shown by the fact that this is the first comprehensive study of the institute of justice based on pre-Soviet to modern legal systems in the Badakhshan region of Tajikistan.

The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that its conclusions and recommendations can be applied in practice in the future activities of judicial authorities. This study can serve as an educational material for students in the field of the history of the state and law of Tajikistan, judicial activity, as well as for further research on the history of courts of the Republic of Tajikistan as an important source for enriching legal knowledge about the judicial system of the country.

The scientific provisions of the dissertation can be used as a source of exchange of opinions and comparative analysis of the experience of courts, as well as to stimulate and promote the activities of the courts of the Republic of Tajikistan in modern conditions.

The conclusions and suggestions obtained as a result of the dissertation research can be applied in solving a number of problems by government agencies, trainee judges, practical judges, as well as lawyers in general, as well as representatives of other social sciences.